

M á s o l a t

Levelék a Boldog Tótól

Histoire d'une Intellectuelle

Dr. Magyary Zoltánné, Techert Margit dr.

önéletrajza
(töredék)

Ms 10.640/8

Levellek a Boldog Tótól

Histoire d'une Intellectuelle.

I. levél.

1936 pünkösd vasárnapja van. Tatán vagyok, a régiektől Boldog-nak nevezett tó partján, sétálok az öreg várkastya plateauján. Nézem, amint a napsugár a vizen játszik és kergetik egymást a hattyuk. Arra gondolok, hogy ezen a helyen a XV. században magyar királyok laktak. Idén korábban jöttünk ki Tatára és most az ünnepek alatt össze akarom szedni gondolataimat eddigi életem éveiről és eseményeiről.

Kispolgári családból származom. Édesapám magyarországi német eredetű, édesanyám pedig apai ágon morva nemzetiségű. Én mindazonáltal gyermekkoromtól fogva magyarnak érzem és vallom magam. Magyarrá tett a neveltetésem és a kultúra, amelyet kisgyermekkoromtól kezdve magamba szívtam. Apám és anyám magyarul gondolkodtak és éreztek s ebben a szellemben neveltek három testvéremmel együtt engem is. 1900-ban október hónapban (17) születtem. Sokszor gondoltam rá, hogy az őszi hónapok iránti előszeretetem összefügg-e születésem dátumával. Gondoltam továbbá arra is, hogy ez a melancholiára hajló alaptermészet, mely életem minden szép és örvendetes eseménye közt is állandóan megmaradt bennem, csakugyan az anyámtól örökölt szláv vérséggel kapcsolatos, vagy pedig a világrajövetelem őszi pillanatából következik-e.

Szüleim saját erejükből, szerény sorból küzdötték fel magukat. Amikor összeházasodtak, a fiatal párnak alig volt valamije anyámnak azon a szilárd elhatározásán kívül, hogy minden körülmények közt boldogulni akar. Apám államvasuti kishivatalnok volt. Amikor anyámat oltárhoz vezette nagyon kevés fizetése volt. De amikor az első gyermek megszületett, anyám rögtön arra gondolt, hogy a család jövedelmét szaporítani kell. Érdekes, hogy bár édesapámnak kifejezett kereskedelmi tehetsége és reális érzéke volt, ennek a tehetségnek a helyes foglalkoztatásához mindig anyám adta meg az indítást.

Most is, 1898-ban, Anna nővérem születése után, anyám kérte apámat, beszéljen családjával olyan értelemben, hogy a család vagyonához tartozó épületfa-kereskedést, mely eddig nagybátyám kezelésében állott, ő kaphassa meg. Hosszu megbeszélések és sok tanácskozás után csakugyan így is történt. Így édesanyámnak a család kiadásának fedezésére apám fizetésén kívül csakhamar a fakereskedés hozama is rendelkezésére állott. Családunk egész jövője igazolja, hogy anyámnak kitűnő volt ez az ötlete.

A fakereskedés jól ment és a familia következő években is szaporodott. 1900-ban születtem én, négy év múlva Gyula öcsém, s rá egy évre (1905-ben született) József, a legutolsó és a legfiatalabb testvérem. Amikor édesanyám a fakereskedéssel való foglalkozást elhatározta és atyámat erre rábeszélte, nemcsak a család jövőjéről gondoskodott, hanem magára is nehéz terhet vállalt. Apám délelőttönként hivatalba járt és ezalatt anyámnak kellett a fakereskedést ellátnia. Sokszor említette, hogy milyen különleges és nagy munka volt számára asszonyfővel megtanulni az üzlet kereskedelmi vezetését, az üzleti élet minden fortélyát és titkát, a faméretek pontos felvételét, a farköbözést és az árak kiszámítását. Pedig ez éveken keresztül az ő feladata volt. Mi négyen ott nyüzsögtünk körülötte a telepen, ahol nekünk kis faszaletlit, hintát, tornaszereket állítottak fel. Nagyon szerettük a telepet. Mindig volt ott galambunk, nyuszink, cicánk, kisbárányunk. Nekünk, pesti gyerekeknek a telep a falusi élet örömeit pótolta. Az üzlet jövedelme anyámékat hamarosan abba a helyzetbe hozta, hogy nagyobb lakást vettek, német kisasszonyt hozattak hozzánk Pozsonyból és minden évben nyaraló helyekre utaztunk.

Életemnek egyik legboldogabb nyara volt az az 1908. évi július és augusztus hónap, amikor hét esztendőskoromban anyámékkal, testvéreimmel együtt Abbáziában az Adriai tenger partján nyaraltunk. Anyai nagyanyám is velünk jött s mi akkor - csupa rokonok és jó ismerősök - egy egész villát, a villa Virginiát béreltük ki. A leutazást családi gyász előzte meg. Ebben az évben halt meg édesapám anyja, akire azonban én még nagyon jól emlékezem. Mondják, hogy eszes, energikus német asszony volt. Az egész gyászból csak annyi benyomásom maradt, amennyit egy kis

gyermek a halálból és temetésből fel tud fogni. Vagyis - semmi. Nem tudtam felfogni, hogy apám, nagybátyám és két leánytestvérük, a mi nagynénéink, miért buslakodnak, s nekünk miért kell a meleg nyári hónapokban fekete színű ruhákat hordanunk. A gyászruhák különben nekem igen kellemetlenek voltak érzékeny bőröm miatt, amely éveken keresztül elviselhetetlenné tette számomra, hogy hosszú ujju szövetruhát hordjak. Igen boldog voltam, hogy anyámék hamarosan megkegyelmeztek nekünk, szegény négy kis bogárnak és a fekete ruhát a ragyogó adrifai tengerparton többé nem kellett hordanunk. Gyönyörű nyár volt. A villa Virginiában balkonos lakásunk volt. Ha behunyam a szememet, gyakran látom a balkonos szobában reggelenként fiatalosan, szép, sokat daloló édesanyámat, továbbá nagyanyámat és a sok kisgyereket - négyen voltunk - amint valamennyien boldogan élvezték az életet. Nagyanym éppén úgy, mint anyám és én, minden tevékenysége mellett (üzletasszony volt ő is) fáradékony és melancholiára hajlamos asszony volt. Egész életemben sem láttam talán mosolyogni, ezt az egyetlen abbazziai nyarat kivéve. Ami engem illet, bár kicsiny voltam ahhoz, hogy tudatosan élvezzem az olasz természet szépségét, mégis minden pórusomon át éreztem, mily gyönyörű a napsugár, a víz, a tenger, az egész élet és főleg a napsütés a víz partján. Még most is hallom a halászok énekét, amint eszténként az acetilén lámpákkal ellátott csónakokban kimentek a tengerre, hogy hálójukat kivessék. Hányszor hallgattam, akár a strandon sétálva, akár a balkonon ülve az éneküket. A santa Luciát sohasem fogom elfelejteni, sem a tenger örökösen mozgó, élő tükrét, mely gyönyörű, akár a reggeli nap, akár az esti fény esik rá, vagy a hold sugarai játszanak rajta. Itt Tatán is, ugyanez a víz iránti szeretet van bennem, amikor a magyar tónak, a Zsigmond király látta és szerette Boldog-tónak a fodrozódását bámulom.

II. levél

Az 1908. évi tengerparti nyaralásunkat egyébként komoly gondok is jellemezték abban az irányban, hogy nővérem, aki elemi iskoláit elvégezte, miféle középiskolába menjen. Érdekes, hogy már ekkor hallatszottak a családban olyan hangok, hogy úgy kell a nővérem és majdan az én középiskolai nevelésemet elindítani, hogy a most befektetendő alapokra később, magas, - a lehető legmagasabb - női kiképzést lehessen ráépíteni, Ezen eszmék hangoztatásában édesapámé volt az érdem. Mikor ezen a nyáron hozzánk szombatonként, vagy vasárnaponként - néha az oda- és visszautra két egymásután következő éjszakáját áldozta fel - rövid látogatásra leutazott, mindig új híreket hozott arra nézve, hogy milyen információkat kapott az akkor fennálló leányközépiskolák tanulmányi színvonaláról, tanári testületéről. Mert nővéremet, s ebben anyám is megegyezett édesapámmal, a legjobb leányközépiskolába akarták küldeni.

Amikor édesatyánk a pályaválasztásunk tekintetében olyan irányban keresett lehetőségeket, hogy leányai értelmi szempontból a lehető legmagasabb foku kiképzésben részesüljenek, olyan megfontolások vezették, amelyek az ő egyéniségéből, az egyéni értékeléséből folytak. Amint már mondtam, az élet gazdasági jelenségei iránt erős érzékkel bírt. Ez egyáltalán nem azt jelenti, hogy édesapám gyakorlati beállítottságu ember lett volna. Nem, nem gyakorlati apám, hanem intellektualista. Ez alatt azt kell érteni, hogy amíg édesanyámnak a zene, a vallásos élet, általában az érzelmi kultúra irányában voltak kifinomodott érzékei, addig atyámnál a lelki élet három ága közül különösen az értelmi élet volt fejlett. Nem azt jelenti ez, hogy atyámnak különlegesen széleskörű iskolázottsága lett volna. Csupán érettségije volt, de eszes törekvő ember volt, aki tökéletes német nyelvismeretét jól kamatoztatta hivatalnoki pályáján, az államvasutaknál betöltött állásában. Valamennyire franciául is értett, pár szóval beszélni is tudott, úgyhogy a külföldi kongresszusokon való részvétele az Államvasutaknál atyámat mind nagyobb és nagyobb mértékben bekapcsolták. Úgyhogy apám, mikor arra gondolt, hogy leányai műveltségét a legmagasabb fokig emeli, valószínűleg abból az elgondolásból indult ki, hogy azt, ami benne a legkiválóbb volt,

leányaiban is a legmagasabb fokra fejlessze, pedig nem tudhatta, hogy mi bennünk is ép ezek az értelmi képességek a legjobban fejlettek. De az ő egész értékrendszere úgy volt, öntudatlanul bár, megkonstruálva, hogy abban az értelmi értékek foglalták el a legmagasabb helyet. Ilyenformán a tanulásnak mindig nagy jelentőséget tulajdonított. Anyám ebben a fontos családi kérdésben egyetértett velem, de őt azért egészen más szempontok vezették. Életére visszapillantva sokszor mesélte nekünk, hogy ő is szeretett volna tanulni, kenyérkereső diplomát kezében tartani, de ez az ő korában nem volt keresztülvihető, legalábbis nem abban a társadalmi osztályban, amelyhez ő tartozott. Mikor megkérdeztük anyámat, mi szeretett volna hát lenni, ha kedve szerint tanulhatott volna, néha azt felelte, hogy orvos (szem- vagy gyermekgyógyász), de az esetek legnagyobb részében azt felelte, hogy zongoraművésznő szeretett volna lenni. Ez a válasz kétségkívül mélyebb gyökerekből fakadt nála, mint az orvosi pályára való vágyakozás. Anyám ugyanis, szemben apám reális és intellektuális világszemléletével és értékrendszerével, tulnyomóan affektív típusú ember volt. Ebben az értékskálában a legmélyebben feküdt nála a zene iránti szeretete. Végtelenül szerette a muzsikát és élete utolsó napjaiban is a zongora volt a legjobb barátja.

Amikor Abbáziából a nyaralás végeztével ismét hazautaztunk, - micsoda mulatság volt nekünk, apróságoknak az az egynapos oda- és visszautazás, - már készen volt a program növelem iskolai tanulmányaira vonatkozólag. Annuskát szüleim szeptembertől kezdődően az Andrássy-uti felsőbb leányiskolába iratták; ide kerültem két évvel később én is, mint az I/b osztály tanulója. Ezekkel a megbeszélésekkel kapcsolatban, amelyeket apámék e kérdésben a családban folytattak, hallottam először életemben Zirzen Jankának, a zöldfautcai leánygimnáziumnak és Veres Pálnénak a nevét. Nem sok tartalmat tudtam akkor ezekhez a fogalmakhoz kapcsolni, de a nevek már akkor megragadtak bennem.

III. levél.

Annuska tehát 1908. szeptemberétől kezdve elindult reggelként a nagy táskával az Andrássy utra. Mindig kísérték, vagy édesapám, vagy a lány, vagy az üzleti gyakornok, akik vigyáztak rá és segítettek neki a táskáját vinni. Annuska nagyon gyenge volt. Ha ma visszaemlékszem rá, bizonyos vagyok, hogy az ő fizikai adottságai mellett, ha nem olyan szerencsések lettek volna családjunk lakáskörülményei és később anyagi viszonyai, szüleinek talán soha sem sikerült volna őt felnevelni. Így is sok aggodalmat okozott nekik és a negyedik felső után meg kellett változtatni a vele kapcsolatos tanulmányi tervüket, - éppen Annuska egészsége miatt. Ugyanis nem merték őt beadni az V. gimnáziumba, akkor a gimnázium hihetetlenül nagy dolog volt, amely még egészséges leánygyermeknek is minden energiáját lekötötte, aki pedig nem teljesen egészséges, az volt a felfogás, az ne vállalkozzék rá, - hanem más típusú iskolába adták.

Annuska felsőbb-leányiskolai tanulmányait és kezdettől fogva a legnagyobb érdeklődéssel, figyelemmel kísértem, megelőzve ezáltal saját koromat. Mindig ővele, az ő barátnőivel játszottam és a saját osztálytársnőimet lenéztem. Hogy miért? Mert úgy éreztem, nálamnál kevésbé értelmesek és így nem is közéjük tartozom. Hihetetlenül érdekelték Annuskának felsőbb-leányiskolai tapasztalatai. Szegről-végre mindig kikérdeztem őt, mi volt, hogy volt, mi történt az iskolában, szent áhitattal hallgattam, hogy ő olyan iskolába jár, ahol már németet is tanulnak. Mondanom sem kell, már alig vártam, hogy végre én is oda járhassak. Ez 1910 őszén történt meg. Most már mind a két leányka felsőbb-leányiskolás volt, emellett otthon intenzíven zongoráztunk és valamelyest nyelveket is tanultunk. A zeneoktatás különben éppen anyám muzsikusi hajlamai következtében nálunk az egész gyermeknevelésben nagy szerepet játszott. Mind a négy gyermek kétféle hangszeren tanult, zongorán, később hegedűn. Ennek a túlzott zenei kulturának nem sok értelme volt, mert testvéreim közül talán egyedül én vettem az életben hasznát annak, hogy zongorázni tanultam, olyan értelemben, hogy

állandóan öröm, felfrissülés volt számomra. Viszont rengeteg pénzbe és időbe került, amely utóbbit különösen volt okunk sajnálni, mert sportokra és a testi nevelésre kevés idő jutott. Nagyon soványkák, véznácskák voltunk valamennyien, anyánk nagy bánatára. A bánat nem is volt alaptalan, mert anyám családjában több tudóbetegség fordult elő, s mi valamennyien többé-kevésbé tiszta schizoid típusú gyerekek voltunk. Így alapos volt az aggodalom, hogy ha meg nem erősödünk, nálunk is könnyen bajt okozhat ez a kegyetlen magyar betegség.

Valószínűleg ilyen meggondolások játszhattak közre akkor, amikor a fakereskedés jövedelméből 1911-ben anyámék a Városliget táján - a Thököly uton kertés villát építettek, hogy ezután a család ott lakhassék. Mi később igen fájlaltuk, hogy annakidején nem Budára mentünk lakni, nem ott építettük a házunkat, de szüleink az üzlet miatt kötve voltak ahhoz, hogy ebben az irányban válasszanak lakást. Az üzlet is a hetedik kerületben volt.

A város külső periferiáján való lakással az élet mindnyájunk számára fáradságosabbá vált. Apám bejárt reggel a hivatalba s ezt rendszeren azzal kötötte össze, hogy a két leánykát az iskolába kísérte. Utána a kora délelőtti órákban édesanyám ment be az üzletbe, hogy ott apámat délután két óráig helyettesítse. A kisfiuk számára a kintlakás nem okozott nehézséget, mivel ők még elemi iskolába jártak. Legfeljebb az volt a hátrány, de ez azután komoly hátrány volt, - hogy a külvárosi elemi iskolák nivója s az odajáró gyermekek modora nem volt a legkitünőbb. Ezekben az esztendőkből, 1910-14-ig családunk anyagi jóléte folyton fokozódott. A házunkra felvett kölcsönt anyámék könnyen törlesztették, újabb telkeket vettek, részint házunk közelében, részint pedig benn a városban, az üzelt közelében, illetve azokat a telkeket, amelyeken üzletünk állott, lassacskán megvásárolták. Édesapám egy szerény egyfogatu hintót is vett, hogy az üzletbe való bejárást anyám számára könnyebbé tegye és ő maga is időt tudjon megtakarítani. De anyám lassacskán

el is hagyta az üzletbe való bejárást - mind nagyobb szükség lett rá odahaza, viszont kereső munkáját könnyen tudtuk nélkülözni - és apám üzlettársat vett maga mellé.

IV. levél.

Mikor a világháboru 1914. augusztusában kitört, a mi családunkra is új korszak köszöntött. A hadüzenet napján nővérem 15, én pedig 13 esztendő voltam, azaz a négy éves világháboru mindkettőnknek a serdülő éveit foglalta magában. A háboru legelején anyám legnagyobb aggodalmát az okozta, hogy apám még nem volt negyvenkét éves és így a népfölkelői korosztályok behívása esetén be kellett volna vonulnia. Ezt az aggodalmat az is fokozta, hogy mintegy két évvel a háboru előtt, apám a vasutnál nyugdíjaztatta magát s így arra sem volt remény, hogy bevonulás esetén itt maradhat Budapesten és az Államvasutaknál teljesít szolgálatot. Így nagyon érhető, hogy apám és anyám megdöbbenéssel gondoltak arra: mi lesz velünk, négy gyerekkel - a legkisebb öcsém éppen, hogy a második elemet végezte, - ha apámnak a frontra kell mennie s idehaza anyámra az üzlet vezetésén kívül még a négy gyerek nevelése és a háztartás vezetése is hárul. Ehhez hozzájárult még anyám idegrendszerének labilis volta s egész szervezetének különleges töreke^ysége, ami már ebben az időben is mind nyilvánvalóbbá vált. Apám nélkül nyaralni sem ment el szívesen (fobiák) s ha a körülmények mégis úgy hozták magukkal, hogy el kellett egyedül mennie, alig várta, hogy az a pár nap, ami apám megérkezéséig még hátra volt, mielőbb elteljen. Egyre többet volt fáradt, rosszkedvű, ingerlékeny, akinek robusztus egészségű, mindig vidám apámra egyre fokozódó szüksége volt. Értendő tehát, hogy nagy aggodalommal néztek a háboru elé mind a ketten.

Amint tehát a világháboru családunkra köszöntött, apám azon kezdett gondolkodni, hogy az üzletet minél rövidebb idő alatt eladja és a család minden összeköttetését latba vetve, megpróbálja magát az államvasutaknál reaktiváltatni. Ezt a kettős elhatározást, - igazán nagy szerencséjére családunknak - sikerült is megvalósítani, úgyhogy édesapám a háboru második évétől kezdve ismét a központi üzletvezetéshez beosztott államvasuti felügyelő volt.

De azért a háboru alatt a minden magyar emberre háruló hazafias kötelességekből mi is igyekeztünk kivenni részünket. Apám az üzlet eladása folytán felszabaduló tőkéjét - igazán nem könnyen keresett több százezer koronát, - csaknem teljes egészében hadikölcsönbe fektette. Mi lányok pedig anyákkal együtt ebédet osztani jártunk a zuglói népkonyhára, kórházakat látogattunk, szeretetadományokat vittünk, harisnyát és kézmelegítőket kötöttünk. Amikor nyaranta a Balaton mellett voltunk, kosár-számra adtuk fel a katonavonatokra a süteményt, cigarettát és gyümölcsöt. A háboru utolsó évében pedig anyámék magukhoz vették "magyar koszon való felhizlalásra" apám egyik osztrák kollégájának vérszegény sovány leánykáját.

Mi, gyerekek, a háboru vége felé mind súlyosabbá váló háborus nélkülözésekből sokáig nemmit sem éreztünk. Iskolába zenedébe jártunk és élveztük a kertben való lakás minden előnyét. Persze ez nem maradt végig így, de az első években még így volt. A hadi lelkesedés annyiban engem is - emlékszem jól - elragadott, hogy sokat törtem a fejemet, mit tudnék valami olyan nagyot és rendkívülit tenni, hogy a háboru a mi győzel-münkkel rögtön befejeződjék; persze 15-16 éves kislány ilyet nem igen tehet s természetesen én sem tettem semmit.

A 15 esztendő kislány számára nem maradt más hátra, mint szépen a latinnal, algebrával, földrajzzal harcolni - utóbbi két tárgyban mindig nagyon gyenge voltam - és végezni egymás után a gimnáziumi osztályokat. Ez a munka azonban nem foglalt le különösebben. Egyfelől könnyen tanultam, másfelől mindabból, ami nem érdekelt, csak éppen annyit tanultam, amennyi a legszükségesebb volt. Fontosabb és érdekesebb része volt életemnek az a másik, amelyet magamba visszavonulva és senkivel meg nem osztva éltem és élveztem. Miből állt ez? Olvastam - sokat és válto-gatás nélkül - és irtam. Az utóbbira még visszatérek, de az előbbi fontosabb. Mindig és mindenütt olvastam. Olvastam a va-kációban, a tanévben, a tanórák alatt, az órák közötti szüne-tekben, a hosszú villamosutakon. Ugyhogy amikor osztálytársnőim vagy barátnőim közé kellett menni, olyan voltam, mint az alvajáró.

A későbbi évek folyamán mondta rólam valahol egy régi osztálytársnőm, hogy ők, a többiek, osztálytársaim - mindig tehetségesnek érezték, csak nagyon irreálisnak. Az, aki így - irreálisnak - jellemzett, nagyon kitűnően ismerhetett. Azt hiszem magam sem mondanék mást önmagamról, ha 15, 16, 17, majd 18 éves magammal szembetalálkoznék.

A háborus évek alatt a nyári hónapokat rendszerint nagy-nénémnél töltöttük, - apám fivérének fonyódi villájában a Balaton parján. Én nem nagyon szerettem hozzájuk járni, mert sok jövés-menés, izgalom volt az örökösen vendégeket látó háiban, de a villa tóparti terrasszáéért rajongtam. Volt ott egy szép szomorufüz, mely alatt pad és asztalka állt. Itt kezdtem el 16 éves koromban az ujplatonizmussal foglalkozni és az első idevágó könyvet - Mereskovszky Julián császárról szóló regényét, majd pedig a rám olyan nagy hatást tett Leonardo regényt - itt olvastam. Az ujplatonizmus és a vele foglalkozás ezekben a balatonparti vakációkban mindörökre összeforrott bennem a nyugvó viznek, a rajta tündöklő alkonyi napsugárnak és a természet csendes szépségének a mély átérzésével. Mennyire szerettem ezt a terrasszt és hogyan tudtam élvezni a hullámok csendes játékát, amint a kövekhez oda-oda csapódtak! Mintha csak hangosan recitálni hallottam volna ilyenkor az én kedves Plotinosomnak a természet szépségéről irt halhatatlan sorait: "Ne higgyétek, hogy a physis nem él. Él az, csak noncsene ébren, úgy mint it. A physis álmodik. Álmodik teremtőjéről, álmodik a lélekről, a szellemi világról, az örök logosokról, amelyekhez ő is szeretne felemelkedni. De azért a physisben mindent áthat a szellem, az ész, a legkisebb kövecskétől egészen a legmagasabb rendhez tartozó csillagokig."

V. levél.

Körülöttem pedig zsongott az élet. Katonák jöttek-mentek Budapest utcáin és a háboru elején átélt sok győzelem után egyszerre szomorubb hírek jöttek a harcterről. A háboru stagnált. Pedig azt mindenki érezte, hogy a lövészárkok elhuzódó háboruja, a Központi Hatalmak első győzelmei után, kevés jót hozhat minékünk. Annuska egészsége is sok kívánnivalót hagyott hátra. Ennek a következménye volt, hogy anyámék eredeti tervüktől eltérően, nem gimnáziumot végeztettek velem, hanem a negyedik felsőbbfőiskola elvégzése után, a felső kereskedelmi iskolába adták. Az volt az elgondolásuk, hogy amíg a gimnáziumi érettségi után egyetemnek kell következnie, addig a felsőkereskedelmi elvégzése önmagában való érték, legalább is a jövő kenyérkereseti lehetőségeinek szempontjából. És apám arra törekedett, hogy a leányai, bármilyen körülmények közé is jutnak későbbi életükben, mindig abban a helyzetben legyenek, hogy meg tudják keresni. Annuska a kereskedelmiben is jól tanult, habár ottani tanulmányaival semmi lelki kapcsolata nem volt. Kifejezett tehetsége volt a rajzolásra, amit valószínűleg anyám egyik elhalt nővérétől örökölt. Ha kereskedelmi helyett gimnáziumot végzett volna, úgy bizonyos, hogy a Képzőművészeti Főiskolára ment volna rajzot és festészetet tanulni. Ezt Annuska egész életében siratta, de hát az egészsége nem engedte meg.

Csak hogy a kereskedelmi iskolával is az volt a bökkenő, hogy Annuska nem nagyon érdekelték azok a tantárgyak, amelyek minden idejét lekötötték, talán még sokkal jobban, mintha gimnáziumba kellett volna járnia. Így történt, hogy Annuska a harmadik évfolyam elvégzése előtt komolyan megbetegedett és ki kellett maradnia az iskolából. Annuska sovány volt, fáradékony. Akkoriban kettőnk közül én voltam az erősebb. Abban az évben, amikor tanulmányait meg kellett szakítania, az egész tavaszt, nyarat és korai őszt fenn töltötte a Tátrában egy nagynéném villájában. Ez a nagynéném anyai rokonság volt, aki

éppen azért vásárolt villát a Tátrában, mert egy felnőtt fiát már elvesztette és nagyon vélő volt, hogy második fia is erre a betegségre megy rá. Valami hasonló aggodalom töltötte el - Annussal kapcsolatban - a mi családunkat is. Ez az aggodalom azonban szerencsésen elhárult a fejünk felől, mert az egy évi pihenés után Annus mégis csak megerősödött annyira, hogy a kereskedelmi iskola utolsó évét, egyévi késéssel ugyan, de kitűnő eredménnyel elvégezte.

Az öcséim ekkor már a közelünkben eső István uti gimnáziumba jártak. Ők a mi életünkben - itt Annusra és jómagamra gondolok - nem nagy szerepet játszottak, mert a korkülönbség mind az ő, mind a mi szellemi fejlődésünk legfontosabb éveiben olyan nagynak mutatkozott, hogy reánk a két kisfiu kevés érdekekkel birt. Őreájuk, szegényekre, valóban mostoha évek voltak ezek, amikor a nehéz élelmezés, ruházkodás gondjaiban kifáradt anyánk alig-alig tudott már az erejéből, amigy is ritka mosolyából valamit nekik is juttatni. Szerencsére az iskolájukban kitűnő kezekben nyugvó cserkészmozgalom folyt. Ezek a paptanárok foglalkoztak 14-16 éves öcséimmel, kirándulni, sportolni vitték őket. Röviden: minden tekintetben segítettek megadni öcséimnek azt, amit a háborus évek, valamint anyám és nővérem betegeskedése folytán a családi nevelés nekik megadni már nem tudott.

A családhoz jártak lassacskán fiatal emberek is, akik vagy egypár évvel idősebbek, vagy velünk egykorúak voltak. Intelligens fiatal férfiak társaságába jutni abban az időben nem volt könnyű feladat, hiszen minden valamirevaló fiatal ember háboruban volt. Ezek a mi ismerőseink is hamarosan háboruba kerültek, de addig is, amig bevonultak, mint unokafivéreink vagy mint unokafivéreink barátai, a házukhoz jártak. Így jutott a régi leányélet szórakozásaiból, tréfáiból, táncolásaiból valamicske - nagyon kevés - még nekünk is, szegény, háboruban felcseperedett leányoknak.

Mmi engem illet, én apám nővérének egyik fiával voltam jó barátságban, aki éppen olyan könyvmoly, magábavonuló és olvasó ember volt, amilyen én. S mivel én sem szűkebb családomban, sem az iskolában nem találtam senkit, akivel az olvasmányaim adta élményeimet megoszthattam volna, természetesen nagy örömmel fedeztem fel, hogy a távolabbi családunkban van valaki, aki szintén olvas, gondolkodik és erősen szellemi beállítottságu, úgy, mint én. Mivel Sándor unokabátyám néhány évvel idősebb volt nálam, hamarosan a befolyása alá kerültem és ez sok tekintetben nagyon áldásos volt. Hiszen akkoriban, 17-18 esztendőskoromban. én már ugyyszólván csak a magam utját jártam és kívülről nevelő szándékkal hozzámférti alig lehetett. Ez a végső kifejlődésem szempontjából könnyen rosszul is végződhetett volna, ha figyelembe vesszük fiatal koromat.

Az unokafivérem, Sándor, megelőzőleg abba az iskolába járt, ahová később öcséimet is beirattuk, és ahol mint mondtam már, a katolikus irányu nevelés jó kezekben volt. Ilyen irányba áthangolni engem akkoriban nem igen lehetett. De meg abban az iskolában, amelybe én jártam, a katolikus nevelés nagyon gyenge kezekben is volt. (Liberális korszak.) Én magam nem sok hajlammal birtam a vallásosságra, mert noha mindenkor volt bennem hajlam az elmélyedő, a misztikus élmények iránt - ez anyám öröksége -, ugyanakkor volt bennem egy erős racionalista hajlam is - ez apám öröksége -, mely a serdülő korban nehezen tudott velem vallásos igazságokat elfogadtatni. Sándor kedvéért megpróbáltam az áthangolódással, s noha a próbálkozás teljes sikerrel nem járt, kárát igazán nem vallottam.

Egyébként Sándor megpróbált valamiképpen életképessé, kevésbé irreálissá tenni, ami megint csak nem nagyon sikerült neki, de amennyi mégis sikerült, az hasznomra vált. Módszeréhez tartozott, hogy válogatni kezdte az olvasmányaimat, hogy buzdított a sétára, mozgásra, sportra. A gimnázium nyolcadik osztályában már teljessé vált az osztálytársaimtól való elkülönülésem. Dosztojevszkyt, Nietzsche-t, Schopenhauert olvastam és természetesen lenéztem az osztályban - sőt az osztályon kívül az

életben, a családban is - mindazokat, akik ezeket a könyveket nem olvasták, vagy legalább is az olvasásra nem éreztek vágyat magukban. A történelemhez és a nyelvekhez jó érzékem volt. Ezeket a tárgyakat könnyen, kedvvel és eredményesen tanultam. A filozófiában kitüntem. Általában osztálytársaim, bár idegenkedtek tőlem, elismertek és az osztály legkiválóbbjai között szerepeltem. A tanárain nem nagyon szerettek. Ma értem, miért: rendkívül érzékeny, magambavonuló, egyáltalán nem könnyen nevelhető gyermek voltam. Érettségim jól sikerült. Egyetlen kettősem volt (mulatságos módon németből) és azt is olyan tanárnőtől kaptam, akivel előzőleg más okok folytán különböztem össze. Így ez a gyengébb jegy sem a tudásomnak, mint inkább az összeférhetetlenségemnek szólt.

Az érettségi bizonyítvány elnyerése után aktuálissá vált a pályaválasztás kérdése. Én, ha egyedül kontemplatív egyéniségem sugallatát követem, az egyetemen valószínűleg kizárólag filozófiára és racionális lélektanra iratkoztam volna be, de az édesapámnak határozott kívánsága volt, hogy a továbbtanulásunk kenyérkeresetet is biztosítson. Ő orvosnak szeretett volna kiképeztetni, de az élettől való idegenkedésem miatt én erre gondolni sem tudtam. Így tehát tanári szakot kellett választanom. Klásszika-filológiára vagy történelemre gondoltam, de utóbb Sándor tanácsára a magyar mellett második szakul francia nyelvet és irodalmat választottam.

A magyar szak választásakor - ez az én gondolatom volt, nem Sándoré, aki csak a franciát javasolta - engem titkon az az elgondolás vezetett, hogy hamarosan írói, mégpedig szépirói pályára lépek. Serdülő éveim írói hajlandóságára már az előbbieken folyamán is utaltam, most valamivel részletesebben szeretnék erről beszélni. Meglehetősen hosszan elhuzódó serdülő koromban tényleg sokat irogattam. Ezek a feljegyzéseim, naplótöredékeim máig is megvannak és ha 10 esztendőben egyszer beléjük pillantok, ma is elgondolkozom és mosolygok rajtuk. Vajon miért irtam akkoriban annyit?

A naplóírás a pubertás korának általában jellemző tünete. S amikor én írói hivatást véltem magamban felfedezni, valószínűleg összetévesztettem az eszközt a céllal. Ugy értem ezt, hogy énnekem ezekben az években az írás csupán eszköz volt a gondolataimnak önmagam előtt való tisztázására, és legfőképpen egy olyan második világnak, egy álmovilágnak a kialakítására, amelyben irreális lényemmel jól el tudtam helyezkedni, sőt boldog voltam. Ma úgy látom, hogy amikor írónak képzeltem magam, nagy tévedésben voltam önmagam felől. Egyéniségemnek egész életemben a művészi érzék hiánya volt egyik fogyatékosága, amihez a fantáziaszegénység - itt főképp a szemléletből nyert elemekben való fogyatékosagra, a formákban és színekben való fantáziaszegénységre gondolok - is járul. Művészi formaérzésem alig volt és alig van. Nem tartozik már az írói hivatáshoz, de mégis nem teljesen jelentéktelen, hogy a képzőművészetek iránti érdeklődés a legkésőbbben ébredt fel bennem, s a harmincas évek derekán nagyon rá kellett magam nevelni és fegyelmeznem, hogy az életnek ilyen irányu szépségeiben és értékeiben egyáltalán gyönyörködni tudjak. Az én számomra azok közül az ablakok közül, amelyek a művészi szép élvezete útján nyitnak a végtelen felé, távlatot, csak a zenéből tárható ablak volt mindenkor nyitva.

VI. levél.

Következtek az egyetemi éveim. 1918 októberét irtuk. Ekkor már benne voltunk az őszirozsás forradalomban. Ezt megelőzően a nyári vakációt anyámmal és Annussal Erdélyben töltöttem. Vizakna-fürdőn. Kellemes nyár volt, de azért nagyon gyakran kellett kinosan tapasztalnunk, hogy a magyar állam kötelékei a hosszú háboruskodásból kifolyóan bomladozóban vannak. Ezzel persze együtt járt - különösen a románok lakta erdélyi részeken - a csökkent személyi és vagyoni biztonság. Alkonyat leszállta után a séta Vizakna körülkerített fürdőtelepi részén kívül, monduk: magában a faluban, határozottan veszélyes vállalkozás volt. Éjjelenként néha behalatszott emberek segélykiáltása a hotelablakon. Mi akkor úgy gondoltuk, hogy ez mind a megoldatlan nemzetiségi ellentétek miatt van - milyen elszorult szívvel nézegettük azon a bizonytalan vidéken a sok-sok elszórt 48-as honvédemlékművet - de amikor Budapestre visszatértünk, látnunk kellett, hogy ezek nem helyi jelenségek és hogy az okaik még mélyebben fekszenek, mint Vizaknán gondoltuk volna. Budapesten is felbomlóban volt már akkor minden. Mindenki érezte, hogy a háboru befejezéséhez, mégpedig a központi hatalmakra nézve nem kedvező befejezéshez közeledik. Csak azt nem tudtuk, hogy a háboru elvesztése után mi fog következni?

Eközben a gazdasági-kereskedelmi élet csalhatatlanul leadta a maga félre nem érhető vészjeleit. Az árak hihetetlenül magasra szöktek. Gyapjuárut, szövetet, selymet nem lehetett vásárolni. Az élelmiszerüzletek, piaci bódék előtt órákhosszat sorba álltunk. Bizonyos értékes élelmicikkek, pl. tejszin, tejfel, vaj, kenyér, borjúhus, csirke, egyszerűen eltűntek, kivonultak a forgalomból. A kifli és a császárszemle ügy szerepelt tudatunkban, mint az elmúlt békeévek szimbóluma, amelyre mindenki mérhetetlenül vágyott s amikor először megjelent, szinte elérékenyülést keltett. De akkor még messze voltunk a kifli feltámadásától.

Tisza István a parlamentben bejelentette, hogy a háborut elvesztettük és Károlyi Mihály táborával együtt nyíltan kimondta,

hogy ők entente-barátok és ilyen politikát is kívánnak az ország vezetésében. Amikor ezt mi - men and women in the street - az ujságban olvastuk, a vér meghűlt bennünk. Entente-barátság? De hiszen négy év alatt megszoktuk, hogy az entente ellenség s az ellenség éltetése a haza halálának kívánása.

A gazdasági viszonyok nagymértékű leromlása a mi családkat is erősen érintette. Éppen ezért az érettségi vizsgám után erősen törekedtem arra, hogy azt, amire lakáson és élelmezésen kívül szükségem volt, magam tudjam megkeresni. Privátórákat adtam. Latint, görögöt tanítottam. Vizsgákra való előkészítést vállaltam. Filozófiából és nyelvekből, később egyetemi vizsgákra is készítettem elő. A legkülönbözőbb összeállítások voltak: egy tizennégyéves fiut egy ausztriai gimnázium felvételi vizsgájára német nyelven készítettem elő latinból és görög-ből. Két közgazdaságtudományi karra járó hallgatót filozófiai kollokviumra készítettem elő. Egy pedagógiai disszertáció elkészítésénél - könyvtári kutatással, bibliográfia összeállítás-sal - sokat segédkeztem. Mindez nagyon érdekelt és nagyon tetszett. Az a körülmény, hogy fenntartási költségeimet részben magam fedezhetem, kimondhatatlanul emelte önérzetemet, de a munkámra és keresetemre nagy szükség is volt.

Az akkori lakásmizériák és lakásrekvirálások közepette anyámék 1919 tavaszán jónak látták magukhoz venni anyámnak még élő édesanyját. Sándor unokabátyám nálunk lakott és időnként - apámék kérésére - nálunk aludt egy idősebb hivatalnoknő is, aki bár semmit sem fizetett, mégis albérlőnként szerepelt. Ha mindezekhez háztartási alkalmazottunkat is hozzászámítom, éppen tizen voltunk az ötszobás lakásban. Sándor fivérem meghívásánál nem egyedül a lakásunk mentesítése vezette anyámékat, hanem mivel ő állandóan tüdőcsucshuruttal küszködött - édesapja is fiatalon halt meg a morbus hungaricusban - neki magának is előnyt jelentett, hogy kertes lakásban, tágas, levegős szobákban lakhatott.

Én örültem, hogy Sándor nálunk lakott, mert így volt, akivel a könyveimről, egyetemi tanulmányaimról elbeszélgethettem.

Ő ugyanis nem volt olyan mértékben intraverált-schizoid ember, mint jómagam, de nekem éppen ez volt a jó. Sándor mérnöknek és modernnyelvi filológusnak készült egyszerre, vagyis mondjuk: megélni a mérnöki diplomából akart, de a szive a szellemi tudományok felé vonzotta. Nyolc-tíz nyelvvel is foglalkozott egyszerre - legjobban azért az angol filológia érdekelte - szépen hegedült, elég jól festegedett (atyja szobrász volt), szóval széleskörű humánus érdeklődése is volt. Nekem ép ez volt olyan különös. Hogyan lehet egyszerre több dologgal is foglalkozni?

A politika is nagyon érdekelte. Erről, valamint ezzel kapcsolatban szociális kérdésekről mindig nagyon okosan beszélt, és mindig az aktuális eseményeket elemezgette. Nos, abban az időben volt bőven mit elemezgetnie. Soha zavarosabb időket nem éltünk. A károlyi kormányról mindenki tudta, hogy időleges és gyöngé. Tudtuk, hogy az események ki fogják sodorni a hatalmat a kezéből, sőt azt is éreztük előre, hogy az események sodra merrefelé visz. Ez az érzés nem volt biztató.

Ebben az évben volt a spanyol-influenza járvány is. A családban mindannyian átestünk rajta. Annus a legtovább állt ellen, valamennyiünket végigápolta, de aztán a legsúlyosabb formában kapta meg. Megint hajszálon függött az élete, de szerencsésen megmenekült. Én nagyon könnyen estem át rajta, egy nap alatt. Sándor is beteg lett, de hazament betegeskedni és az anyja ápolta. Emlékezem, hogy amikor egy izben vasárnap a templomban találkoztunk, azt mondta, ha megkapná a spanyol járványt és meghalna, - akkoriban naponta 4-500-an haltak meg ebben a betegségben - rám hagyja a könyvszekrényét. Ez nagyon meghatott, mert tudtam, hogy Sándor igen nehezen, megtakarított fillérekből gyűjtötte össze szép könyvtárát. De szerencsére nem került sor erre az örökségre.

VII. levél.

A viszonyok pedig egyre tovább romlottak. A katonatisztek az utcán felszólították, vegyék le rangjelzésüket. Aki nem engedelmeskedett a felszólításnak, arról letépték. Emberek inzultálása az utcán napirendeen volt. Amióta Tisza Istvánt 1918. november 31-én meggyilkolták, nem volt aki feltartóztassa a bomlást. A háboruból visszatért katonák szították az anarchiát. Magam is arra gondoltam, revolvert veszek, hogy amikor a privátóráimról a sötét Aréna uton át hazajövök, ne legyek egészen védtelen. Éjjelenként az utcán sokat lövöldöztek. Másnap soha sem tudtuk meg, ki kire, miért lőtt. De a következő éjjel a dolog újra kezdődött. Esténként félig tréfából, félig komolyan közlünk ki-ki összekészítette azt, amit esetleg éjszakai menekülés idején magával vinni, vagy megmenteni óhajt. Az 1918. évi Szilveszter éjszakán, jól emlékszem, hatalmas detonáció rázta meg a házat. A szomszédos üres telken valaki kézigránátot hájított el.

Ebben az időben már tudtuk, hogy jön a kommunizmus és proletárdiktatura, csak az időpont volt még bizonytalan. Fogytak az élelmiszerek, a közüzemek: gáz, villany, telefon, közlekedés nem működtek. A viszonyoknak megfelelően romlott családunk egészségi állapota is. Emlékszem, hogy nagyon gyengének és fáradtnak éreztem magam - az egyetemen alig bírtam a lépcsőkön fel- s le-vánszorogni - s ezért elmentem a házi orvosomhoz, aki abban az időben, egy régi, kedves egészségtan tanárnóm volt. Tüdőcsucshurutot állapított meg. Ez időben tehát rossz tüdejünek számított nálunk: anyám, Annus, Sándor és én, később József öcsém is. Sándornak állandó hőemelkedései voltak. Éjjel mindig priznicbe burkolva aludt. Én magam ennek az alattomos betegségnek más szimptomáját soha nem tapasztaltam, minthogy 2-3 hónapon át fáradékony voltam. Későbbi vizsgálatok alkalmával annyira nem lehetett rajtam a baj nyomait felfedezni, hogy még az akkori orvosnóm - aki konstataálta rajtam - az is azt állította, hogy ő 1919-ben sem találta meg rajtam a tüdőcsucshurut jeleit, csak azt mondotta akkor, hogyha ilyen gyenge maradok, tüdőcsucshurutot kaphatok. De ebben - biztosan mondhatom - nem az én emlékezetem téved, hanem az övé.

A közüzemek kieséséből legjobban a világítás hiányát szenvedtük meg, hogy petroleummal, acetilénnel sőt faggyugyertyákkal kísérleteztünk. Bizony legalább is 1924-25-ig tartott, míg annyira jutottunk, hogy esténként megint olvasni lehetett. A fürdőszobánk gázra volt a békeidőben felszerelve. Ez akkor nagy kényelem volt, de a későbbi években megbűnhődtünk érte. Volt ugyan valami kis gáz, a csövekben, de oly kevés és oly rossz szagu, hogy a konyhában rezsón főzni igazán keserves volt. Annyi gáz pedig még ebből a silány fajtából sem volyott, hogy megfürödhettünk, vagy csak meleg vízben mosakodhattunk volna. Azt, hogy többet éhezünk, mint jöllaktunk, már említettem.

Mindamellet nem emlékszem kellemetlen érzésekkel vissza ezekre az évekre. Mégpedig valószínűleg azért nem, mert nagyon fiatal voltam ahhoz, hogy az események jelentőségét országos viszonylatban fel tudjam becsülni. Emlékszem, hogy mosolyogtam és csodálkoztam azon, hogy anyámék mennyire aggódtak. Nagyon sok örömet jelentett számomra szellemi életemnek akkoriban nagy lendületű fejlődése. Micsoda öröm volt az egyetemre, az egyetemi könyvtárba járni. És - másfajta, de nem kisebb - öröm volt a kert is, amelyet még ezek a mostoha idők sem tudtak elvenni tőlünk. A kommunizmus alatt persze a házunkkal együtt azt is elkommunizálták, de azért a lakók nem jöttek be a mi kertünkbe. Ha nem is volt rendes ruhánk, ha éhesek, ha fáradtak voltunk is valamennyien, a kert az egész fázós, sápadt családot ellátta napfénnel, jó levegővel. S a kert táplált is minket! A proletárdiktatura hónapjaiban, amikor ennivalót semmi pénzért sem lehetett szerezni, anyám nagy leleményességgel felhasználta kertünk minden terményét. Egy kis ribizli, eper, körte mindig akadt. Anyám a ribizlibokrok leveleiből főzeléket főzött, a burgonyából pedig - miután megfőzte, átpasszirozta és kellőképp megfűszerezte - "hadi körözött liptóit" készített. Persze jók nem voltak ezek az ételek, - én még ma is nehezen nézek rá a körözött liptói turóra, - de mégis csak ételek voltak.

Mivel a kommunizmus alatt házunk jövedelmét a házbizalmi férfiak vették fel, egyedüli jövedelmi forrásunk édesapám fizetése maradt. Ez azonban a folytonos értékcsökkenés miatt oly kicsire zsugorodott, hogy anyám egyik hó elsejét egy darab csirkét vásárolt belőle. Mi volt az tiz embernek? S nagyanyámnak lehetőleg nem is volt szabad megéreznie, milyen küzdelmébe kerül anyámnak a napi ebéd. Ez volt a háboru alatti s utáni évek nagy női heroizmusa, amiből anyám is - annyi más nagycsaládu magyar anyával egyetemben - alaposan kivette a részét. Nem csoda, hogy szegénynek a kedélye, egészsége egyre romlott. Hogy egészségi leromlásának - ennyi nyomós mellékokok mellett - mi volt a sorsdöntő, a legfőbb oka, ma sem tudjuk. Lehet, hogy megfertőződött. Lehet az is, hogy egyszerűen a magával hott tbc-s dispoziója - hiszen több testvére halt meg ebben a bajban, - a rossz viszonyok következtében aktiv betegséggé változott. A tény az, hogy anyám ez időtől fogva teljesen egészséges soha nem lett s 1930-ban végül is általános tuberkulózisban halt meg.

De térjünk vissza ismét az 1918-19. év eseményeire. Emlegettem már, hogy én minden nyomoruság ellenére is úgy éreztem magam, mint a hal, amely végre vízbe került. Igen élveztem a felfokozott szellemi életet. Nekem örömet okoztak a kollokviumok, a könyvtári kutatások, az egyetemi előadások - no nem mindegyik. Bizony volt köztük sok olyan, amely végtelenül unalmas volt és semmiféle szellemi gyarapodást nem okozott. De azért, ha együttesen gondolok vissza rájuk, mégis csak az öröm uralkodik emlékeimen. Élveztem a magánóráimat is - szerettem és szeretek tanítani - s igen jó volt tudni azt, hogy ezzel magamon és a családomon is könnyitek. Az egyetemi könyvtárra is emlegettem már, de nem lehet elégszer elmondani, milyen boldogság volt számomra azt a tömérdek könyv, amelyet az egyetemi könyvtárból garmadával - bár fájt és szurt a hátam - hazacipeltem. Aztán a kertben olvasgattam őket, - és akkor már tőleg elsüllyedhetett volna a világ. Ezt ma önzésnek érzem, de akárhogy is tagadnám, akkor bizony mésképp éreztem. Mindant amit akár az egyetemen, akár Sándortól vagy Sándor barátaitól - ezekkel, mintegy hatan, valamiféle önképzőkört alkottunk - említeni hallottam.

Sándor barátai között volt egy filológus-költő, egy matematikus, egy mérnök és későbbben egy jogász. Ezekkel a Hűvösvölgy egy kedves villájában havonként találkoztunk s heves vitákat folytattunk. Én egyedül voltam nő közöttük s így a vitákban igen megerőltettem magam a női nem tudományos becsülete érdekében. Emlékszem, az egyik összejövétel számára egész tanulmányt végeztem és irtam a modern német drámáról (G. Hauptmann), holott nem is voltam német szakos. Ezek a fiuk mind a Regnum Marianum kongregációból kerültek ki s mind jó modoru, kedves, szerény - erre nézve egy költő kivételével - fiuk voltak.

VIII. levél.

Ebben az időben már csak otthon éltem, de egyáltalán nem életem együtt az otthoniakkal. Amire serdülő korom óta mindig vágytam, hogy legyen egy külön, magamban, magamnak való világom, azt most, csodálatosképpen a legzürzavarosabb külső körülmények között - elértem. De nem mint író, a fantáziám teremtette világban éltem - ahogyan ezt egykor hittem -, hanem a "könyvek városában". Az izoláció azért így is teljes volt. E világ, amely nem csupán az olvasmányokból, hanem még talán nagyobb mértékben a hozzáfűződő élményeimből is épült, azért valamennyire hasonlított a való világhoz, amelyből az események leszűrve, letompitva és elhalványulva értek el oda, ahol én éltem. Megint ismételem: a másik oldalról nézve ez mind önzés volt a családommal szemben. Hiszen anyámat kellett volna támogatnom abban, hogy valamiképpen élni tudjon és vinni tudja a maga küzdelmes és fáradságos életét. De nem így történt.

Még leginkább Annussal őriztem meg a kapcsolatomat, a kisöcsém - ekkor már serdülőben lévő kamaszok - nem igen érdekelték. A kisebbikkel azért mamáskodtam egy kicsit, mivel láttam, hogy végkimerüléssel küzdő anyám sokszor ideges és türelmetlen volt vele. A kis Józsival különösen a hegedűtanulással kapcsolatban voltak problémák. Anyám a saját zongorarajongásából kiindulva valamennyiünket a legszivesebben hivatásos zenészekké képeztetett volna ki és végtelenül bántotta, hogy éppen az abszolút hallással megáldott Józsika mutatott a zenetanulással szemben legtöbb ellenállást. Ebből nem egy baj származott, amely bajok idején én mindig az öcsémet védtem. Miért? Talán mert ő volt a gyengébb, a kisebb, de legfőképpen azért, mert magamról tudtam, milyen emíselhetetlen érzés, ha az emberre külső, idegen akaratot próbálnak rákényszeríteni. Apámat igen közelállónak éreztem magamhoz most is, de mivel annyira el volt anyámmal és a család ellátásával foglalva, nem igen értünk rá arra, hogy tovább építsük egymás között azokat a kedves kapcsolatokat, amelyek kis

iskolásleány koromban az iskolában való kísérgetésekből kifolyólag olyan természetszerűen jöttek létre apám és én közöttem.

Annus éppugy szaladgált nagy rajztömbjeivel, festődobozzaival az iparművészeti rajziskolába, mint én könyveimmel az egyetemre. Ebben csak egészségi állapota gátolta időnként. De azért ekkor már nem a rajzolás volt egyetlen gondolata. Sokat járogatott hozzánk egy fiatal kadettaspirant, majd később hadnagy, aki pár év múlva Annus férje lett. Ez nem Sándornak, hanem egy másik unokafivérünknek volt barátja s ezen az uton került házunkhoz. Annus is csendes, zárkózott kislány volt, de azért, ha nem is beszélt róla, ő is, mi is tudtuk, hogy az élettársválasztás számára megoldott és lezárt probléma. Ekkor Annus alig lehetett több 20 évesnél. Erről azért sem látta jónak otthon beszélni, mert hiszen választottjának 1918-ban nemcsak állása, de mégcsak diplomája sem volt, miután az érettségi vizsga után nyomban katonának ment. Annyit tudtunk csak, hogy mérnök lesz. De meg Annus is olyan rossz egészségi állapotban volt, hogy anyámék hallani sem akartak volna sem házasságukról, sem pedig egy végeláthatatlan mátkaságról. No de Annus nem is beszélt róla. Mindamellet egy sziváben őrzött házassági szándékkal, Annus rajzolni tanult, mondhatni a hivatásérzés rajongásával. Ugy gondolom, a jövődöbelijével is a legfőbb szellemi kapcsolatot az képezte, hogy Józsinak - így hívták Annus vőlegényét - esztétikai érzéke és műveltsége volt. Ha együtt voltak, sokat nézegettek műtörténeti könyveket, jártak a kiállításokra és beszélgetéseik tárgyát ilyen kérdések tették. Annusnak közben azaporodni kezdtek a művészi megrendelések. Egy elterjedt elányfolyóirat címlapjait rajzolgatta, könyvillusztrációkat készített, sukorka- és teásdobozokat tervezett, reklámhirdetéseken dolgozott. Nagyon büszke volt rá, hogy ezzel - éppen mint én a privátóráimmal - pénzt tudott keresni és végtelenül fájt neki, ha egy-egy megrendelést az egészsége miatt le kellett mondania.

Dehát ha semmi jó, viszont semmi rossz sem tart örökké és a kommunizmus, több szerencsétlen ellenforradalmi kísérlet után 1919 augusztusában végleg megbukott. Persze a bukás percében a konszolidációtól még nagyon messze voltunk. Augusztus 4-e óta román katonaság volt a fővárosban s így anyámék számára csak az aggodalom tárgya változott meg, de maga az aggodalom megmaradt. Most már nem a kozákbetöréstől (1915 telén az oroszok egészen Máramarosig jöttek be), vagy a kommunizmus-tól féltették leányaikat és vagyonukat, hanem a románoktól. Nem is volt a félelem egészen alaptalan. Folytonosan jöttek házkutatást tartani, fegyvert kutatni. De szerencsére a mi házunkban semmit sem találtak.

Azért csak mindenképpen boldogok voltunk, hogy a kommünk kétségbeejtő hónapjai, hetei mögöttünk voltak. A parasztok kezdtek megint ennivalót hozni a fővárosba, úgyhogy néha egy-egy jobb falathoz is jutottunk. A család tagjainak - már t.i. járulékos tagjainak - száma apadóban volt. Sándort nagynénénk meghívta balatoni villájába, ahová most megint el lehetett utazni, s ahol még több napfény és jó levegő volt. Sándor örömmel ment és két hónap mulva meghizva, lesülve jött vissza Budapest^ré, hogy innen - mérnöki tanulmányait megszakítva - még egy évre vidékre menjen nevelősködni. Ez után ez év után Sándor élete, egészsége, sőt még mérnöki tanulmányainak tovább folytatása is - ami előbb mind komolyan kockán forgott - biztosítva volt. De nemcsak Sándor hagyta el házunkat, hanem elment tiszteletbeli albérlőnk, az időnként ~~kánn~~ nálunk alvó hivatalnok-kisasszony is és mi lassan-lassan visszakaptuk rég megszokott szobáinkat. Sajnos, hogy elment - szegény édesanyám nagyon sajnálta - utolsó háztartási alkalmazottunk: egy szudétanémet származásu szakácsnő is. Eddig hiven velünk ette az álkörözöttet, itta a teapótléket és főzött a sok hadi ersatz-tápszerből. Amint utazni lehetett, ment, s mi nagyon értettük, hogy Mariechen ebben az inséges, rosszpénzü országban nem akart tovább szolgálni.

A létszámapadásnak voltak előnyös oldalai is, kivéve a szakácsnő távozását, mivel azután anyám sokáig leány nélkül küszködött, míg végre nagy sokára egy inast kaptunk. Az inas persze minden egyéb háztartási alkalmazott nélkül, egy kicsit furcsa volt, no de akkor sok egyéb furcsaság is volt. A kevesebb ember - akármilyen furcsán hangozzék is ma ez - több ennivalót jelentett a megmaradottaknak s ez nem volt lényegtelen. Mikor a kommün megbukott és Pesten az utcán a románbevonulást várták az emberek, egy proletárasszony fülem halatára jegyezte meg: "No mit örülnek annyira? Azt hiszik, ha ezek bejönnek, holnap már rántott csirke lesz? Legyenek nyugodtak: nem lesz." Ebben az asszonynak teljesen igaza volt, de azért lassan-lassan csak javultak az élelmezési viszonyok. Legfőbb ideje volt. Egyszer a déli misén a gyengeségem és éhségem következtében elájultam: eszméletlenül vittek ki a templomból. 1919 augusztusában először láttunk megint füstölt szalonnát s amikor Annussal közösen rántottát kaptunk egy darab tojásból, csaknem körültáncoltuk. Ez időben anyám felfedezte, hogy egy zuglói tejkimérésben kávé lehet kapni. Hogy miből állították elő: milyen tejből, milyen kávéból és milyen cukorból, sohasem sikerült megállapítani, de anyám boldog volt, hogy 84 éves édesanyjának végre meg tudta szerezni a már olyan régen és oly nagyon óhajtott kávécskát.

IX. levél.

Az 1919. év utolsó és az 1920. év első hónapjai az átalakulás és forrongás korszaka voltak. Ententemissziók váltották fel egymást Budapesten, az egyik kormány jött, a másik ment. Olyan óriásiak voltak a nemzetre váró feladatok és oly kicsinyek a megoldáshoz rendelkezésre álló eszközök, hogy nem volt ember, aki meg tudott, vagy meg mert volna valük birkózni. A legfőbb kérdés persze az volt: hogyan lehetne a már 1919. február 16-án Párizsban (Tizek Tanácsa) jóváhagyott magyar béke-tervezetet nem elfogadni, vagy legalább némi módosítást elérni. Ezt azonban nem lehetett. 1920. június 4-én Trianonban aláírtuk a ránk kényszerített békét és vasárnap a templomokban a halottak miséjét mondták a szegény, szegény magyar hazáért. A Regnum Marianum kápolnában mindenki sirt.

De a kommün bukása és a román katonák kivonulása óta mindenki érezte, hogy belpolitikailag a helyzet azért javulóban van. A közállapotok fokozatosan javultak. A megmaradt maroknyi magyarság életereje megkezdte regenerálódását. A közbiztonság újra helyreállt, hoha a keresztény-nemzeti irány elindulásakor is sok csunya kilengés történt. De itt volt, mint nagy, sőt talán legnagyobb elintézésre váró kérdés: a megszállt területekről ide menekült magyarok problémája. Továbbá a két hontalanná vált magyar egyetem, megszállt területi nyugdíjasok és közalkalmazottak ügye. Nehéz volt még elképzelni is, miképpen fogja a csonka ország a több százezer főnyi menekült sereget elhelyezni, eltartani, viszont Erdélyből, a Felvidékről és a Bánátból mind riasztóbb hírek jöttek az ott maradt magyarok sorsáról. Ugyhogy amikor a polgárháború és az éhenhalás veszélye a fejünk felől elmúlt és a magyarság csak valamennyire is felocsudott, rögtön arra kellett gondolni: mi van a magyarokkal a végeken túl.

Az egyetem a kommunizmus "vörös félévétől" fogva zárva volt. A vörös félév 1919 tavaszán volt, amikor az egyetemen az új rendszer új tanárai - a régiek legnagyobb részét elcsapták - adtak elő.

Meg kell mondanom, hogy ezek között az új emberek között a bölcsészeti karon néhány igen tehetséges volt, (Babits Mihály, Laczkó Géza, Király György) és hogy előadásaik általában sokkal jobban előkészítettek, frissebbek voltak, mint néhány régi "hallhatatlan"-é, akiket mi fiatal gólyák már 1918 őszén hallgattunk. Persze itt nem Pauler Ákosra, Riedl Frigyesre, vagy Gombocz Zoltánra gondolok, akik magaslatára régiek és újak közül egyaránt kevés ember ért fel. Igaz, hogy az új tanárok közt sem mindegyik rendelkezett Babits műveltségével, Király György szakismeretével, vagy Laczkó jó nyelvtudásával, de mindegyikben megvolt az "új seprő" tagadhatatlan előnye a "régis seprő" felett.

1920-ban a vörös félév már a messzi múlté volt. Most u.n. keresztény félév következett, amelyre még mi leányok is csak úgy tudtunk beiratkozni, hogy a MOVE "igazolt". Az igazolás egyik kaszárnyában történt, ahová az ember elvitte, vagy elküldte az okmányait, amelyből két dolognak kellett kiderülnie: az árja származásnak és a kommunizmus alatti feddhetetlen magatartásnak. Egyiket sem volt nehéz igazolnom, mindössze azt kérdezték, hogyan hívhatták atyai nagyatyámat Simonnak. De erre könnyű volt felelnem: azért, mert sváb volt s a németek közt ez a név gyakori. Nem is volt egy szó további ellenvetés sem, hiszen, aki rám és az okmányaimba nézett, láthatta, hogy igazat mondok.

A keresztény szemeszter tanulmányi szempontból nem volt kiváló. Összevont félév volt, azaz első és második félév anyagát magában foglalta, aminek az volt a célja, hogy a kellő számú lehallgatott félévek birtokában a katonahallgatók vizsgázhassanak. Soha ekkora tömeget nem láttam a termekben. Nem csoda, hogy ilyen körülmények közt intenzív tanításról, komoly szemináriumi gyakorlatról szó sem lehetett. Bizony csak "gyors-talpaló" kurzusok voltak ezek - így hívtuk mi magunk is - hogy a harctérről hazajöttek mielőbb diplomához és álláshoz jussanak.

Én 1920 júliusában szintén letettem a tanári alapvizsgámat magyar és francia szaktárgyakból, Mindkettőből második fokozatot, azaz jót kaptam. Franciából ez nagy eredmény volt, mivel a nyelvet csak törtem s a jót is csupán tárgyi ismereteimnek köszönhettem.

A vizsga után anyám összepakolt és kivitt Törökbálintra, a Hotre Dame zárdába. Én azt reméltem, hogy franciául beszélhetek, anyám pedig azt akarta, hogy egy kicsit összeszedjem magam. Az utóbbi célt elértük s nagy szükség is volt rá, mert még mindig rossz bőrben voltam. Egyik filozófia~~z~~ tanárom, akinek későbbi pályámon is sokat köszönhettem, mindig mondta: "Tud ez a lány, tud, csak nagyon sovány!" Törökbálinton négy hetet töltöttem ~~a~~ kitűnően helyrejöttem. A csend, növényi táplálkozás (hus alig volt, mert abban az időben még nagy volt az ára), torna, séta végtelenül jót tett. Szemlátomást annyival jobb kondícióban voltam, hogy anyám is rászánta magát és ő is kijött pár napra - úgy emlészem tiz napig volt kint -, hogy szintén felfrissüljön.

Hazatérésem után a filozopterek életében legkellemesebb (mert vizsga nélküli) harmadik évemet kezdtem meg. Ez életemnek egyik legszebb éve volt. A tanári szaktrágyaimnak csak annyi időt szenteltem, hogy a francia irodalmi olvasmányokat rendszeresen végeztem - mi volt ez nekem, aki úgy szerettem olvasni! - de egyebekben angol magánórákat vettem ~~és~~ éltem a filozófiának. Minden ilyen tárgyú kollégiumot felvettem, az órákra rendszeresen eljártam, jegyzeteket készítettem, kollokváltam és megint csak olvastam. Francia szakdolgozatomat is úgy kértem, hogy legalább filozófiai tárgyú legyen, ha már olyant, amelynek az ujplatonizmushoz köze van, nem kaphattam. (De azért volt ahhoz köze, miután egy XVIII. századi francia természetfilozófusra esett a jószivü professzor választása.) Mivel azt csináltam, ami szívem vágya volt, igen boldog voltam.

Az egyetemi filozófiai előadások közül Pauler kollégiumi^{a/} gyakoroltak rám legmélyebb hatást. Volt ugyan olyan professzorom, akitől a kutatás módszereire, a könyvek helyes felhasználására nézve többet kaptam, aki mint pedagógus bizonyára nagyobb volt Paulernél, - és volt olyan tanárom, aki Paulernél jobban ismerte a görög filozófiát és az ujplatonizmust, volt, aki nála humánusabb ember, nagyobb tudós volt, - hiszen Louvainben és sokkal később Berlinben is hallgattam professzorokat, - de egyben Pauler mégis valamennyien tul tett: mélységes etikai komolyságban.

(E ponton azóta sokszor juttatta Tisza Istvánt eszembe.)
Nem volt Pauler jó pedagógus, de az ifjuság megérezte róla, hogy amit hirdet - a legszigorubb keresztény morált, - azt maga is éli. Azt tanította, hogy tudós számára a legszebb élet az igazság önzetlen és magáért való kutatása - Óh hogyan tudott Pauler Ákos erről az aristotelesi bios theoretikosról beszélni! - és az ifjuság tanuja volt annak, hogy Pauler soha címre, vagy hatalomra nem törekedett, sőt el sem fogadott. Tudtuk, hogy a világnézetében a legnagyobb mértékben konzervatív és arisztokratikus volt - a származás jelentőségét a lélek ~~sz~~ formálására nézve érthetetlenül sokra tartotta -, tudtuk, hogy a tömegeket, amelyek 1920 táján döntő jelentőséggel léptek be a történelembe és a napi politikába, Pauler legalábbis nem értette és biztosan nem szerette. De amikor másfelől a hallgatóság azt látta, hogy a privilégium, amit Pauler csak a keveseknek, csak a kiválóknak akart fenntartani, az ő számára egy kétszobás budai lakásban éjjel-nappal könyvek között töltött életet jelent, akkor, azt hiszem, még a legmeggyőződésebb kommunista is megemelte előtte a kalapját. Az ideálokért való önfeláldozásban Pauler mindenkor a platonista ember eszményképe, marad - s ezt adta ő nekem az újplatonizmus tanulmányozásához.

X. levél.

Ilyen gyönyörűséges elfoglaltság közt: filozófia tanulás, franciairodalmi olvasmányok és a zenével való foglalkozás közepette (ismét rendszeresen tanultam zongorázni) hamarosan eljött a szakvizsgám napja. Bizony én az utolsó percig is alig változtattam valamit a munkabeosztásomon. Rendületlenül csak a filozófiai órákra jártam s sejtelmem sem volt róla, hogy ilyen készülés mellett hogy fogok pl. magyar nyelvészetből vagy irodalomból vizsgázni. Az utolsó hat hétben azonban nagyon összeszedtem magam s ennek eredményeképpen még jobb jegyet kaptam a szak-, mint annak idején az alapvizsgámon. Ez a szép eredmény - csupa dicséretes - egyuttal azt is jelentette számomra, hogy az "idegen" tárgyakból való készülés befejeződött és többé mást, mint filozófiát már nem kell tanulnom, - amit ünnepélyesen el is határoztam. Hiszen a kehényérkeresetet biztosító tanári szakokat ugyanis csak apám kivánságára választottam.

Szakvizsgámat 1922 májusában tettem le s doktori szigorlatomat ugyanez év októberében - éppen a születésem napján. Bizony ez az egész vakáció, amit anyámmal és Annussal Erdőbényén (Zemplén megye) töltöttünk, ráment a filozófiatörténeti, lélektani tanulmányokra, de ezen, ha akartam volna, sem lehetett volna változtatni, hiszen én más tárgyakból tettem doktorátust, mint szakvizsgát. Csak a francia irodalom és nyelvészet volt közös mindkettőben.

A doktori szigorlatomat summa cum laude eredménnyel tettem le s tanárainum utána élőszóval is megdicsérték. Pedig akkor már erős antifeminista áramlat volt a közéletben és az egyetemen egyaránt. Ez az áramlat engem, bár lelkileg nagyon bántott, mégis inkább előbbre vitt, mint hátráltatott, mivel bizonyos ellenállást váltott ki belőlem. Bántani azért bántott, mert éreztem, hogy a velünk szemben hangoztatott vádakban - legalább amennyire önmagamat ismertem - nem volt igaza. Nem azért jártam egyetemre, hogy ott férjet fogjak, sem a tanárainmal, sem

a kollégáimmal soha nem flörtöltem, nem vizsgaeredményekért tanultam és nem volt szándékomban a vizsgák után a tanulmányaimhoz hűtlenné válni.

Sőt éppen úgy állt a dolog, hogy amint a doktorátuson is tul voltam, azon kezdtem gondolkodni, miképpen fogom tudni életem külső körülményeit úgy alakítani, hogy minél előbb a filozófia minél zavartalanabb és mélyebbre ható tanulmányozásának szentelhessem magam. Már 1922-től kezdve irtam könyvismertetést és cikkeket a hazai filozófiai szaklapokba s az első felolvasásomat - természetesen Plotinosról - A plotinosi Vo fogalom vallásos jelentősége - a Magyar Filozófiai Társaságban 1923 tavaszán tartottam.

Sajnos egy ilyen elmerülő, kontemplatív életre a külső viszonyaim akkor különösképpen nem voltak alkalmasak. Mindenekelőtt ott volt még előttem a harmadik tanári vizsgák filozófiából és pedagógiából, amelynek letévéséért egy évig "próbaéveskedni", másként "kocáskodni" kellett az Andrássy-uti gimnáziumban. A vizsga nem izgatott, hanem az az egy év, az még hosszú volt. Közben édesanyám egészsége is annyira megromlott - a tüdejével és az idegrendszerével egyaránt bajok voltak -, hogy Annusnak ki kellett maradnia az Iparművészeti Rajziskolából. De rosszul mondom, hogy anyánk miatt, mert a kimaradásra és pihenésre Annusnak a saját egészsége érdekében ugyanolyan mértékben szüksége volt. Hozzájárult ehhez, hogy Annusnak 1924-ben valóban létrejött házasságához már ekkor készülnie kellett, elsősorban egészsége helyreállításával, de még sok más egyébvel is. Varrogatott és főzögetni kezdett.

Ilyen tényállásból rám természetesen az az erkölcsi kötelezettség hárult volna, hogy vagy pénzzel, vagy munkával segítsek a családon, vagy pedig csökkentssem a családra háruló kiadást és munkát, legalábbis az én személyemet illetően. Én inkább az utóbbit választottam. Anyám sokszor rossz néven vette, hogy házimunkára nem voltam kapható. Pedig lusta nem voltam, hiszen petróleumlámpa mellett éjfélig görögöt fordítottam s ha akkor lefeküdtem, öt órára állítottam be az ébresztőórát, amikor is folytattam a Plotinos-olvasást ott, ahol éjfélkor elhagytam. Milyen kár, hogy szegényke nem értette meg, hogy

én már ekkor öt éve - ha ugyan nem nyolcat kellene mondanom - eltökéltem, hogy tudós leszek és filozófiával, nevezetesen az ujplatonizmussal fogok foglalkozni. A várás évei alatt ~~ez~~ ez a szándékom csak megerősödött.

Amilyen kellemes és szép volt a harmadik egyetemi évem, olyan nehéz és keserves volt az ötödik. A kocáskodás unalmas volt és fárasztó. Emellett minden délután legalább két privátórám volt, amelyek miatt alig hogy megebédeltem, vissza kellett nyargalnom a városba s csak késő este térhettem haza.

Pedagógiából is kellett készülnöm és - amire a legkevesebb időm jutott s ami a legfontosabb volt - ott volt maga Plotinos is.

Mindennek az első és egyenes következménye az volt, hogy bár valamennyi kitűzött célomat elértem - meglehetősen kerestem, jól vizsgáztam, a tudományos munkában jelentékenyen előre haladtam - mire a tanév vége eljött, olyan fáradt és kimerült voltam, mint a kommunizmus után. Odahaza pedig sem pihenni, sem dolgozni nem lehetett.

XI. levél.

Ebben az időben sokat találkoztam Sándornak azzal a jó-
gász barátjával - Gézának hívták - akirül már említettem azt,
hogy hüvösvölgyi "önképző körünkhöz" utolsónak csatlakozott.
Tulajdonképpen Sándorék titkolták is előtte az "önképzőkört",
mivel azt tartották róla, hogy sajátságos lelki alkatánál fog-
va Géza minden társas munkát vagy együttlétet szétrobbant.
Ezt a lelki alkatot Sándorék cinizmusnak, destruktív hajlamnak
nevezték, Géza pedig "extrém szubjektivizmusnak". Ha ma pró-
bálom őt elemezni, úgy látom, hogy semmivel sem volt destruk-
tívabb, mint minden "extrém" teoretikus, a cinizmusának pedig
- mint ez gyakran történni szokott - nagyon sok, érzékeny lé-
lekkel elszenvedett fájdalom volt az oka. Az érzékeny szót az
ő lelki vagy idegállapotáról szólva pszihopátia szóval lehet-
ne jobban helyettesíteni, amit az öröklésen kívül nehéz csalá-
di körülményei idéztek elő.

Mivel Géza az "önképzőkör" minden tagjai közül a legin-
kább humánus érdeklődésű és azonfelül tisztára teoretikus be-
állítottságú, - welt- und lebensfremd, mondanám ma - sokat be-
széltünk együtt könyvekről, zenéről, filozófiáról. Sokat jártunk
operába, hangversenyekre is. Nekem igen nagy gyönyörűségem volt
közvetlenül Pauler előadásai után a Zeneakadémiára menni és
ott Dohnányitól Beethovent hallgatni. Így a közös szellemi ér-
deklődés és részemről még az őszinte részvét és sajnálat -
Géza állandóan az öngyilkosság gondolatával küzdött ezekben az
években, amikor ugyancsak öngyilkosság útján vesztette el előbb
a testvéröccsét s nem sokkal utóbb a legjobb barátját is - meg
a segíteni akarás, lassanként kezdték összekapcsolni az érdeklő-
désünket. Hozzájárult ehhez az a körülmény is, hogy a házasság
gondolatával foglalkoznom kellett, hiszen a diploma már a ke-
zemben volt s Annus szekérrudja is kifelé állt a házból.

A jövőre vonatkozó terveimben minden alá volt rendelve an-
nak az egy célkitűzésnek, hogy zavartalan lehetőséget kell biz-
tosítani a filozófiával való foglalkozáshoz. E cél fenntartá-
sával megkötött házassághoz minden akkori vagy azelőtti férfi-

ismerősöm közül Géza látszott a legalkalmasabbnak. Szenvedélyektől távol álló ember volt és különleges családi viszonyai, valamint lelki alkata miatt kifejezetten nem vágyott százszázalékos családi életre. Ilyent ő nem kért és én nem is ígértem. Ő mindig azt mondta, úgy tervezte az életét, hogy nem nősül meg s anyja mellett maradva, megpróbálja őt tragikusan elvesztett kisebbik fiáért s egész boldogtalan életéért kárpótolni. De egy ilyen megoldás, aminőt én ajánlottam, illetve jelentettem neki - megkeresem a magam kenyérét, semmi néven nevezendő anyagi vagy érzelmi igényt vele szemben nem támasztok, csak azt kérem tőle, engedje a saját szellemi életemet töretlenül végigélni s a tudományos munkámban teljes szabadságot biztosítani - , mégis megfelelt neki. Mindez így is történt. Azzal, aki azt mondaná, hogy ez nem volt teljes erkölcsi értékű házasság, nem mernék vitát kezdeni, de azt nyugodtan állíthatom, hogy "fair play" volt, amelyet mindkét fél becsületes lélekkel kötött és állott.

Az első kikötés - ez az én s nem Géza kikötése volt - az volt, hogy eltartom magam. Ebből az következett, hogy a házassággal addig várni kellett, amíg nekem állásom nem volt. Odáig pedig még nagy utam volt.

Igaz, hogy 1923 szeptemberében szakdijnokként az Egyetemi Könyvtárban alkalmaztak, de viszont általános létszám-
apasztás miatt, mint legfiatalabbat, még ugyanezen év december 31-én b) listára tettek és elbocsátottak. (Antifeminista hullámok a b) lista összeállításában!)

Most kéthónapi kínos szaladgálás, álláskeresés következett. Február végén azután a Magyar Külügyi Társaságnál alkalmaztak francia-német levelezőnek. Eleinte tiszteletdíjat kaptam, majd azután saját kérésemre odamódosították a dolgot, hogy a Társaság törekedni fog nekem állami középiskolai tanári alkalmazást szerezni, szolgálattételre pedig a Társasághoz fog beosztani. Mivel megfelelttem, a Társaság csakhamar akciót indított a kultuszminisztériumban ilyen irányu alkalmaztatásom iránt, de viszont eközben már az Egyetemi Könyvtárba is visszahívtak. Vissza is mentem, de könyvtári tisztviselő most

már csak két hónapig voltam, mert a Külügyi Társaság az Erzsébet Nőiskolába szerzett nekem tanárnői állást. Ezután az Egyetemi Könyvtárat végleg elhagytam, - pedig nagyon szerettem ott lenni a sok könyv között. Az 1924/25 tanévben délelőtt a Külügyi Társaságnál dolgoztam, délután pedig az Erzsébet Nőiskolápolgári iskolai tanárképzőjében francia nyelvet tanítottam. Emellett korrepetálást, vizsgaelőkészítést is vállaltam, csak éppen arra ügyeltem, hogy a kétféle elfoglaltság időben ne ütközzék. A magam számára éjszaka dolgoztam.

Ez időben sikerült a házunkban egy háromszobás lakást kiüríteni - ez nem kis feladat volt akkor s ha Gézának nem lett volna éppen a kellő helyen összeköttetése, nem is sikerült volna -, Géza letette az ügyvédi vizsgát s bírósági titkárból királyi járásbíróvá lépett elő, úgyhogy a házasság megkötésére alkalmasnak látszott a pillanat. Ez 1925 február elején meg is történt. Géza nagy ellenkezése dacára egyházi házasságot is kötöttünk, szegény anyám kívánságára.

Az esküvő után közvetlenül nem utaztunk el, hanem áprilisban a husvétii vakáció után elmentem két hónapra Belgiumba, a louvaini egyetemre. A költségeket egy doktori szigorlatra való előkészítéssel szereztem - elég keservesen, mert nagyon fáradt voltam és a sok éjjeli munkától kezdtem rossz alvóvá is válni. Az utiköltség megtakarítása céljából, mint önkéntes kísérőnő, gyermekvonaton utaztam. A tanulmányi célra való tekintettel, megértő felsőbbségem mind az Erzsébet Nőiskolában, mind pedig a Külügyi Társaságban két hónapra könnyen elengedett. Én pedig repültem - hiszen budapesti professzoraim azt mondták: a középkori ujplatonizmus tanulmányozására jobb helyet Louvainnál nem találhatok. Géza ezalatt részben itthon volt - most már volt jó házvezetőnőm -, részben pedig első utját tette Olaszországba, ahová régen vágyódott. Hat heti barangolás után Párizsba utazott, ahol találkoztunk.

XII. levél.

Az a két hónap, melyet 1925-ben Louvainban, a katolikus egyetemen töltöttem, minden tekintetben óriási hatással volt rám. Első eset volt, hogy a háboru után külföldre, nyugatra mentem, első eset, hogy latin kulturáju államba jutottam. A háboru előtt gyerekfejjel voltam már Ausztriában, de most már mint felnőtt, egyetemet végzett tanárnő mentem, akinek a hivatásához tartozott ép a francia nyelvet és kulturát jól ismerni. Bizony jó vizsgáim ellenére sem tudtam jól franciául Louvain előtt, pedig az Erzsébet Nőiskolában és a Külügyi Társaságnál egyaránt a francia nyelvi - és nem filozófiai - ismereteimre volt szükségem.

De a francia kultúra és nyelv megismerése csak egyik célja volt utamnak, a saját magam számára nem is a legfontosabb. A főcél az volt, hogy filozófiában dolgozzam tovább és ha lehet, érjek el külföldi tudományos sikert.

A sors különös kegyéből kifolyólag mindkét célkitűzésben szerencsém volt. Kitűnő professzorra találtam Maurice de Wulff személyében, akit nem győzők ma is áldani. Idegén létemre felkarolt, tanított, könyvekkel ellátott, meghívott családjához teára, ebédre. Ez a meleg emberi kapcsolat tanár és tanítvány között nyugaton megszokott, de ezt itthon sohasem tapasztaltam. Hiszen Pauler professzornál ugyyszólván ki kellett harcolni, hogy az emberrel csak valamennyire is foglalkozzék s jó volt, ha valakit a filozófiával való foglalkozásról nem lebeszél, hanem ebben támogatott. Képzeltető tehát, hogy én ennek a szokatlan kellemes viszonynak tanár és tanítvány közt mennyire örültem. Fokozta örömeimet, hogy néhány hét után, amikor a belga professzorom a munkám irányát megismerte, azt az ajánlatot tette, hogy amennyiben egy középkorra vonatkozó, ujplatonikus témát választok magamnak, úgy ő az arról irt értekezésemet szívesen publikálja az egyetem francia nyelvű és valóban világhírű folyóiratában (Revue Neo-Scholastique). Alig tudom elmondani, milyen sokat jelentett számomra ez az ígéret, vagyis inkább megbiztatás. Ekkor már tudtam, hogy magyar embernek külföldön, volt ellenséges államban sikert aratni nagyon nehéz.

Ami az 1925. évi Belgiumot, amint ellenséges államot illeti, csak azt mondhatom, hogy hozzám mindenki kedves és jó volt. De... de azért a levegőben éreztük, hogy háboru volt. Egész házsorok heverték még ekkor a sokat szenvedett Louvainben (Loewen) romokban. Az egyetemnek nem egy épületét - a központi hivatalt, questurát és főképpen a világhírű könyvtárat - tönkretették az ágyuk. Abban a zárdában, illetve bencés apácáktól vezetett leánykollégiumban, ahol laktam, volt egy helybéli apátlan-anyátlan-testvértelen leány. Minden hozzátartozója a háboruban pusztult el, s őt egy német katona rántotta ki az összeomló ház kapuján. Sok olyan leány volt még a kollégiumban, akinek anyja, fivére, vőlegénye elesett. Így érthető, hogy amikor egyszer valami gyomorrontásból kifolyóan a Mére Prieure orvost hivatott hozzám, az fölkért, közölném "az otthon lévő többi osztrákkal", hogy ha máskor a belgák a németekkel harcolnak, ők ne jöjjenek a németeknek segíteni. Ezt habozás nélkül meg is ígértem. Sokszor kérdezték tőlem: mi magyarok igazán nem vagyunk-e németek, a nyelvünk nem a német dialektus? Barátnőim megkértek, mondanék valami magyar költeményt, hogy a nyelvünk melódiáját hallják.

Wulff professzor ígérete és biztatása nagy örömet okozott. Pedig jól tudtam, hogy mielőtt közölhetné az értekezésemet, végtelen sok, gondos, alapos kutatótást kell végeznem s az még egy-két évet is jelenthet. Így is volt. De addig is sok felejthetetlen szép napot, órát adott nekem a Dyle-parti kis város. Ezek közt első helyen kell megemlítenem Wulff professzor szerda és csütörtök délutáni előadásait, amelyeket franciául hallgatni, lejegyezni, odahaza feldolgozni, számomra nagy élvezet volt. Pedig milyen fáradt voltam néha . . . Hiszen fáradtan jöttem el már Pestről s Louvain-ban egy napot sem pihentem, hanem ahogy csak tudtam, habzsoltam a szellemi munkát és élvezetet. Soha egyoldaluban nem éltem. Ennek persze részben a zárda is oka volt. Semmit sem mozogtam, sportlehetőség - a zárda udvarán lévő tennispályától eltekintve - alig volt.

Társaságom a zárda lakóiból, a különböző nemzetiségű egyetemi hallgatókból telt ki. Szerettem őket és érdekelték. Voltak japánok, oroszok, flamandok, vallonok. Az oroszok Mercier biborosznak a menekült, görög-keleti oroszok megtérítéséért tett alapítványból éltek. Oly különállók, elhagyottak, furcsák voltak itt, ebben az Európa ellenkező végén lévő milióban. A belgák nem szerették őket és ők sem a belgákat. Én gyakran voltam velük, zongoráztam nekik és ők hallgatták vagy táncoltak.

A leányok közt jó görög tudásom miatt nagy becsületem volt. Hogyne tudtam volna, hiszen 1925-ben, eljövetelem előtt Kornis professzor jóvoltából már kiadhattam egy kötetnyi szemelvényes Plotinos fordítást. Így könnyen segíthettem a lányoknak Aristotelest fordítani, persze nem az átkozottul nehéz metafizikát, hanem egyszerűbb logikai részeket fordítgattunk, ami ott kötelező colloquiumi anyag volt.

Három leánnyal voltam különösen jóban: az egyik Marie Therese de Cracker, rövidesen azután tuberkulózisban meghalt, a másik Paule Scharf apáca lett s a harmadikkal még 1935-ben is leveleztem, sőt egyszer Budapesten találkoztam is. Marie Therese-zel voltam legtöbbit együtt, mert beteg volt már akkor is és folyton a szép terrace-os szobáját őrizte. Paule-lal nagyon szerettem beszélgetni, sétálni, mert jókedvű, kövérke vallon leány volt, aki óriásikat kacagott. A vallon leányok általában ilyenek: vidámak, mozgékonyak, barna a szemük és hajuk és hizásra hajlamosak.

Wulff professzor jóvoltából eljutottam a híres Mercier biboroshoz is, akinek árnyékában élt és virult ott az egyetem, a filozófiai intézet, filozófiai kutatás. Nevéhez fűződik a nagy sikerekben gazdag ujskolasztikus irány elindítása. Mikor előtte álltam, éreztem, hogy az ország egyik legnagyobb, legérdekesebb emberével beszélek. Ilyennek is éreztem őt abban a mintegy huszperces beszélgetésben, amelyet vele akkor folytatni szerencsém volt. Kérdezte tőlem: mi a nézetem az egyetem szelleméről, a tanárokról, hogyan értékelem a Louvain-ban folyó kutató munkát. Emlékszem, belepirultam a kérdésbe s azt feleltem, nem illet meg, hogy ezekről a híres és kiváló professzorokról véleményt mondjak. De Mercier ezzel nem érte be.

Kedvesen beszélt azután a kis magyar vendéggyermekéről, akikkel ekkor egész Belgium tele volt. Én is meglátogattam Louvainben egy párat.

Louvainból már azzal a szilárd elhatározással jöttem el, hogy ide 1926 tavaszán ismét visszatérek: hiszen vinnem kellett az addigra elkészítendő tanulmány Scotus Eriugenáról.

XIII. levél.

Louvainból visszautban Párizsban Gézával találkoztam. Én értem előbb oda, nem ő, s néhány napig várnom kellett rá. Igen kimerülten, testileg-lelkileg-idegileg holtra fáradtan értem az "embersűrűs, gigászi vadonba". Őszintén nem tetszett Párizs, az volt róla legelsőbbnyomáson. A kimerültségemhez az is hozzájárult, hogy itt először kezdtem érezni azt a halálfélelemhez hasonló sötét érzést - fobiát - ami utazásokkal kapcsolatban később is, különösen nagy városokban sokszor elfogott. Aludni nem tudtam és enni is alig, mert savtalansággal kombinált nagyfoku gyomoridegességem volt. De akkor még azt sem tudtam, miféle betegség ez, mit kell tennem, mit kell kerülnöm. Csak azt tapasztaltam, hogy éhes vagyok, de bármit eszem is, megárt. Szörnyen lefogytam. Párizsban mintegy tíz napot töltöttünk, ami alatt rossz egészségi állapottal szegény Gézának igazán terhére lehettem. Ami neki legfőbb passziója volt, reggeltől-estig a látnivalókat bujni s közben bohém helyeken nagyokat falatozni, abban én nem tudtam partner lenni. Alig vártam már, hogy hazaérjünk. És sötétlően meredt elém a kérdés: mi lesz velem, mi lesz az egészségemmel s - főleg - hogyan fogom a Wulffnak megígért értekezést elkészíteni, annyi egyéb otthoni elfoglaltság mellett.

Tehát hazaértünk. Ujra elkezdtem még a nyári hónapok alatt a Külügyi Társasági munkámat - milyen könnyen ment most a francia fogalmazás - és amikor az augusztus is elmúlt, elkezdtem az Erzsébet Nőiskolai óráimat is. De az idegbeli egészségem csak nem volt jobb. A rendes súlyom - 168 cm magas vagyok - 65 kg körül szokott lenni, de ebben az időben még 50 kg sem voltam. Igazán megijédtem. Bementem az egyik egyetemi klinikára, ahol kitűnő orvosra találtam. Megmondta, hogy egészséges leszek, de az életmódomat és az étrendemet szigorúan megszabott törvények szerint kell beállítani. Mindez pontosan így is történt. Hála akkori jó házvezetőnőimnek - akik valósággal kisgyerekként babusgattak - én egypár hónapon belül olyan rohamosan kezdtem hizni, hogy a 70 kg-ot is veszedelmesen megkö-

zelitettem. De minden eltérés az életrendtől vagy étrendtől - rögtön visszavetett és megbosszulta magát. Ez még jó pár évig kísértett mindenféle gasztrikus mizéria formájában, míg végleg le tudtam küzdeni. De azóta is minden bajt, kellemetlenséget rögtön a gyomromon át éreztem.

Közben sikerült a Külügyi Társasági és Erzsébet Nőiskolai munkabeosztásomat is jobban koordinálni. Eleinte a délelőttök folyamán onnan ide és innen oda kellett szaladgálnom, ami nem volt csekélység, mert az egyik munkahelyem a Parlamentben s a másik az István ut végén volt. Ez most már megszűnt. Az iskolai óráim reggel voltak, a Külügyi Társaság hivatalos órái előtt, vagy pedig délután. Gézának a Dunán csónakja volt a weekendre, vagy néha délutánonként is kijártunk oda. Ez is igen jó volt, csak a rettentő távolság a Dunától és a rossz közlekedés rontotta le az örömünket.

De mindez mellékes volt, mert az én számomra csak az az egy volt fontos, hogy dolgozhattam a Louvainben megkezdett tudományos munkámon s megvolt minden reményem, hogy amit megígérttem, vihetem készen és becsületesen elkészítve a Scotus-Eriugena-értekezést. Tényleg, amint jött a tavasz, utaztam is ki megint Belgiumba, most már ismerős helyre, ismerős viszonyok és jó barátok közé.

Wulff professzor meg volt elégedve az értekezésemmel s közlésre a Revue-Scolastique számára rögtön el is fogadta, - elvben. A gyakorlatban azt kérte, hogy egy-két kiegészítő kutatást, módosítást végezzek el még rajta s azután küldjem be neki a kéziratot postán. Ez a megállapodás 1926 nyarán történt s az értekezés - 42 oldal terjedelemben - az 1927. év elején megjelent Brüsszelben és Louvainben.

Külföldi sikerem a hazai tudományos körök előtt nagyban emelte a tekintélyemet. Szaporodtak a cikkek, könyvismertetések, amelyek megírására felkértek s volt egypár tartalmilag-formailag jól sikerült előadásom a Filozófiai és Philológiai Társaságban. Ezeknek köszönhettem, hogy második louvaini utamról hazatérve, várt rám egy állami ösztöndíj Párizsban, a Sorbonne-on végzendő filozófiai kutatásokra. Elfogadásakor kissé

összeszorult a szívem: itt kell hagynom 7-8 hónapra mindent, Gézát és a szüleimet, az otthonomat és a testvéreimet. Ekkor már Annusnak egyéves kisfia volt, a Gáborka, akit én tartottam a keresztség alá. Mindazonáltal egy percig sem haboztam az ösztöndíjat elfogadni s 1926 október végén utrakelni.

Még az ösztöndíjasok utnak indulása előtt volt, hogy a m. kir. vallás- és közoktatásügyi minisztérium tudománypolitikai ügyosztályának főnöke: Magyary Zoltán miniszteri tanácsos be-
kérte magához az ösztöndíjasokat, valamiféle - csunya diáknyel-
ven szólva - "pofafüldőre". Valami harmincan üldögtünk - eb-
ből legfeljebb három nő - a Báthory-utcára nyiló, szép szobá-
ban. Magyary mindannyiunktól egyenként megkérdezte: hová megy,
mivel fog foglalkozni, járt-e már abban az országban s effélé-
ket. Udvarias volt, csak éppen egy kissé kemény és gunyoros.
Ezt a diákok közül sokan rossz néven vették neki, talán jómagam
is, pedig hozzám igazán kitüntetően szólt. A tanárain - Kornis
és Pauler - erősen a jóindulatába ajánlottak.

E hivatalos aktus után október 31-én a franciaországi
magyar ösztöndíjasok mind utnak indultak, egy kedvezményes
áron szerzett, III. osztályu társas kocsiban. Két franciaszakos
női társam volt már az uton is: Bacsa Mariska és Vashegyi Gitta,
akikkel azután egy hotelben (Pension Mollet, Paris, 60 Rue
Madame) is laktunk végig az egész tanévet. A hotelt Bacsa Ma-
riska ajánlotta, aki már 1926 telén is kint élt Párizsban -
francia állami ösztöndíjjal - és nehéznek látszó tanári szak-
dolgozatán dolgozott.

XIV. levél.

Van-e szebb és vidámabb dolog, mint husz-egynéhány éves korban Párizsban diáknak lenni? Egyetem, színház, muzeum, éjszakába nyúló beszélgetések, minden filozófiai, vallási, faji, politikai témáról, barátokkal és ismerősökkel, akik jórésze a szálloda lakóiból került ki.

Kezdjük mindjárt a szálloda tulajdonosán: Monsieur Mollet 45-50 év körüli rendes francia kispolgár, aki megjárta a nagy háborút, üzlete van. Annak és a családjának él. A felesége 40 év körüli szépasszony, a szónak csupán esztétikai, de nem erkölcsi értelmében. Mme Mollet erkölcsre semmi rosszat sem mondhatunk, viszont nagyon csodáljuk magavarrta izléses ruháit, puderjét, parfümjét. A házaspárnak fia is van, egy 16 év körüli kedves-buza kamasz: a Jaques. A szálloda vendégei közül közszerepetben áll a sánta (lólábu), de örökké jókedvű Monsieur Chaigne, aki az irodalmat jelenti számunkra, mert egy katolikus irodalmi hetilapba, a Semain-be dolgozik. Bacsa Mariskával sokat beszélgetnek vallási-irodalmi dolgokról, később együttes munkával teszik át franciára Prohászka püspök műveit. Monsieur Koudsynak Törökország a hazája s ennek alapján állítja, hogy hozzánk, magyarokhoz különös szimpátia szálai fűzik. Tényleg, nagyon kedves, lovagias hozzánk a szálloda egyetlen fiatalembere. Ma hazájában jónevű lírai költő, de akkor Párizsban agrokémikusnak indult. Megemlítjük még Miss Mary Kuennet, akit Koudsyval állandóan gyanusítottunk. Mary félig angol, félig holland származású és a párizsi Institut International de Coopération Intellectuelle titkárnője. Már 6-7 éve él ebben a minőségben Párizsban. Mi áldásunkat adtuk az őt Monsieur Koudsyhoz fűző kissé balkezes frigyhez - csak ne lettek volna szegények oly különböző faji jegyekkel oly egyformán csunyak.! Különböző jóbarátaik a háromtagu hotelbeli magyar kolóniának (Mariska, Gitta és én) s sokat jártunk együtt színházba.

Tanulmányaimat illetően én akkor két irányban tűztem ki célt magam elé. Az egyik cél volt: megtanulni annyira irodalmi arabul, hogy szótár segítségével a IX. századi ujplatonikusokat - akik a spanyol szellemi életen keresztül annyira hatottak az

az olaszokra, franciákra -, eredetiben olvasni tudjam. E célból beiratkoztam az École des Langues Orientales Vivantes-ra, ahol ordinárius professzornál (nem emlékszem már a nevére, de francia ember volt) s az arab lektornál, Monsieur Benahmouda-nál több kollégiumra jártam. Ezenkívül ott voltam a College de France ilyen irányu filozófiai, irodalmi, kulturtörténeti előadásain. A College de France legkitünőbb arabista professzora ezidőben Monsieur Massingnon volt, ő az egyetlen párizsi professzor, aki jószívvvel fogadott, s akinél dolgozni is lehetett volna. Ha ebből a jóakaratából számomra semmi pozitív eredmény nem tudott kialakulni, annak az oka bennem volt: teljesen csődött mondott a Pesten annyit dicsért (bár általam soha el nem ismert) nyelvtelhetségem. Meg kell mondanom, hogy noha itt Budapesten a kitünő Germanus Gyula professzor különös támogatásával még kétszer nekifogtam az arabnak, nem ment, egyszerűen nem ment, mert különben is mindig gyenge memoriám nem vette be a neki teljesen új hangcsoportokat. Szavakat nem bírtam megtanulni. Nem ment és nem ment. A nyelvtant még csak értettem volna, s nagyon tetszett is, de szavak nélkül nem mentem semmire. Annál inkább nem, mert itt a nyelvtant csak olyan valaki tudja, aki a szavakat is tudja. Hiszen a többszám képzése pl. minden szónál más, ha van is benne analógia a többiekhez. A törökök egyik francianyelvű folyóiratában olvastam egyszer, hogy Kemál pasáék azért hagytak fel az arab abécével-írásmóddal, mert "közepes tehetségű török ember 10 évi tanulás után alig-alig tudott helyesen írni-olvasni, illetve olykor-olykor biztosan csinált még hibát mind írásban, mind olvasásban." (La Turquie Kemaliste, 1941. júniusi száma.)

Tehát az első célkitűzésemhez adva volt Massignon jóindulata és az én tehetségtelenségem - az eredmény a pályám és további tanulmányaim számára nem sok volt.)Azért soha meg nem bántam, ami időt az arab nyelvre fordítottam.)

Ami mármost a filozófiatörténeti tanulmányaimat illeti, a Sorbonne-on ebből sem kaptam annyit, amennyit reméltem. Engem tulajdonképpen Wulff beszélt rá a párizsi tanulmányi évre, hogy itt a plotinizmusról Emil Bréhier és a középkori filozófiáról Etienne Gilson hallgassam. Engem főleg az első érdekelt, aki ennek a témakörnek akkor egész Európában egyik legkiválóbb szakembere volt,

s aki után én otthon úgy vágyakoztam, mint az igazhivő Mekkába. Ha én ennél annyi támogatást, megértést - vagy csak a felét is - találom, mint Belgiumban de Wulffnál, talán egész további pályám másképp alakul. De nem így történt. Bréhier félkaru hadirokkant, akinek a csonkaság-rokkantság a kedélyére szörnyen ráfekszik s középeurópaiaknak - no meg éppen a nőknek - nem sok becsületük van előtte. Legalább én így magyaráztam, hogy noha én többször is jártam nála - témáért, tanácsért, bibliográfiáért - és noha Wulff neki élőszóval is melegen beajánlott (ezt Bréhier maga mondta), ő egyáltalán nem volt hajlandó velem szóbaállni. Témát nem ajánlott és az én témáimat elvetette. Én csak azért sem hagytam magam s a saját fejem után választott témát - egy nőnemű istenség vagy hiposztázis nyomainak kutatása a hellénizmus korának századaiban - nem adtam fel. Dolgoztam rajta Bréhier teljes rosszalása mellett s miután franciául megírtam, egy német folyóiratban adták ki (Archiv für Geschichte der Philosophie und Soziologie) két évvel később. De Bréhier rosszindulata, negatív beállítottsága lelkileg nagyon rosszul hatott rám s évekre valamiféle kisebbségtudatot szereztem.

Amikor Wulffnál a dolgozatom 1927 februárjában megjelent, küldtem belőle egy példányt Magyary Zoltánnak, az ösztöndijas diákok minisztériumi főnökének. Hamarosan pár köszönő szó érkezett tőle - ez ugy március vége felé lehetett - s május végén Gyula öcsém írta nekem, hogy Magyary hívatta őt azzal a kérdéssel: vajon nem lenne-e kedvem, Párizsból való hazatértem után nem az Erzsébet Nőiskolában, hanem a vallás- és közoktatásügyi minisztérium egyetemi ügyosztályában szolgálni? A minisztérium ugyanis Klebelsberg gróf kultuszminiszter vezetése alatt nagyarányú reformokon dolgozott s ezekben a tudományos kutatás, a tudományos szkrészencia, meg az ilyen irányú külföldi kapcsolatok kiépítése és ápolása fontos szerepet fog betölteni. A külföldi kapcsolatok ápolásához jó nyelvismeretekkel bíró diplomás embert keresnek s Magyary rám gondolna. Én nem nagyon lelkesedtem ezekért a tervekért, mert tudományos pályámat féltettem tőlük.

Géza azután 1927 májusának végén Belgiumba, Brüsszelbe jött elém - még a valómi dolgom volt ott Wulffnál - majd onnan együtt mentünk vissza Párizsba, azután több megállóval június közepére

visszaérkeztünk Budapestre. Itt sajátos munkakörülmények vártak rám. Kint létem 8 hónapja alatt az Erzsébet Nőiskolánál is B-listára tettek, mint aki az iskola munkájában a leginkább nélkülözhető, de megint újra alkalmaztak 1927 februárjától kezdve. Az innét járó fizetésemet Géza bankbarakta s mivel Párizsban pár hónapon át Meller Simon muzeumigazgató leányát magyar gimnáziumi vizsgára készítettem elő, volt egy kis tőkepénzem, mire hazajöttem. Ebből édesanyám segítségével jó márkájú pianinót vettem, amin mai napig is örömmel zongoráztam.

Mikor hazaértem, jelentkeztem munkára a Külügyi Társaságnál. Ennek a Társaság nagyon megörült, mert így a nyári szabadságosokat helyettesíteni tudtam, illetve tudtam volna, ha Magyaray rögtön át nem irt volna a Társasághoz, hogy engem a minisztérium további szolgálatra a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium egyetemi ügyosztályához oszt be. Ez természetesen az Erzsébet Nőiskolai beosztásomnak is a végét jelentette. Sőt jelentette a végét sok minden egyébnek is; egész addigi életfelfogásomnak, életemnek, a Gézával való házasságomnak. Vége, vége. Itt egy életkorszak örökre lezárult.

XV. levél.

Életemnek most kezdődő szakasza - a huszas évek vége és a harmincas évek eleje - az erős munka, nagy teljesítmények jegyében kezdődött. Pont kilencre minden nap a minisztériumban voltam, de csak azért, hogy négy, fél ötre újra bent legyek s azontul 7-8 óráig ott dolgoztam. Így telt el a július, augusztus. Ragyogó meleg nyár volt. Gyakran mentem gyalog a Városligeten át s figyeltem, mint hajlik át a nyár az őszbe.

Ekkor Magyary Zoltán keze alatt volt a közoktatásügyi minisztérium tudománypolitikai ügyosztálya - amelyet előzőleg is irányított - majd az ehhez ujonnan elnyert széles hatáskörű egyetemi ügyosztály, amelyben ezekben az években lázas munka folyt. Az ország a népszövetségi ellenőrzés alól éppen felszabadult, s az így szabaddá váló költségvetési összegeket Klebelsberg miniszter a kultúra ápolására fordította, mondván: ez is honvédelem. Ekkor épültek a pozsonyi és kolozsvári egyetem számára Szegeden és Pécsen az új klinikák, intézetek s ugyanakkor épült a háború alatt megszüntetett "negyedik magyar egyetem", a debreceni Alma Mater. Mindez az egyetemi ügyosztály hatáskörébe tartozott s ide tartozott még a külföldi tudományos kapcsolatok, kollégiumok szervezése, az akkor egyetlen szervezetbe összefogott ("Gyűjteményegyetem") tudományos intézmények és muzeumok, amelyek a közgyűjtemények ügyének intézését szintén ide, Magyary kezébe adták. Hozzájárult ehhez, hogy a klinikák gazdasági hivatalát s élelmezési rendszerét át kellett szervezni, mert ezen a vonalon az előző egyetemi ügyosztályfőnök alatt visszaélések voltak. (Ép ez volt az oka az illető leváltásának s az erélyes és hozzáértő Magyary megbízatásának.)

Az egyesített III.b és IV. ügyosztályokban megfeszített munka folyt. Az új főnök reggel 9-től este 9-ig bent volt hivatalában s bent voltak vele együtt az ügyosztály tagjai is. Ezek közt sok volt a fiatal külföldi ösztöndijas. Ilyen voltam nemcsak én, hanem az ügyosztály másik hölgytagja: Bobula Ida is, akit két amerikai ösztöndijas év után hozott ide Klebelsberg gróf.

Persze mi a rangsor legvégén álltunk. Haász Aladár, Alszeghy Kálmán, Jánossy Dénes, Horváth Barna, Ybl Ervin, Molnár Andor, Mártonffy Károly voltak a férfikollégáink. Molnár Dóri öreg orvosdoktor bácsi volt, akihez csakhamar még egy mérnököt is kapott az ügyosztály, a fiatal Ottó László személyében. Még ő utána jött Nagy Iván, mint az ügyosztály legfrissebb tagja, aki után már csak a muzsikus Takács Manyus következett. Viszont a régiék közül többen csakhamar elmentek más és jobb állásokba, így Alszeghy, Horváth, Hánossy. Csak olyan ember maradhatott meg vagy jöhetett át az új főnökhöz, aki az ő munkatempóját bírta. Ez nem volt könnyű. Én nehezen bírtam a napi 8-10 órai hivatalt, amihez jött még a villamoson töltött négy elveszett óra. Ami a nappal még megmaradt, az háztartásvezetésre, pihezésre, tudományos munkára még akkor is kevés lett volna, ha éjjel aludni tudok és nappal nem fáj a fejem. De erről a kettőtől nem tudtam szabadulni, sőt a gyomoridegességem is megvolt.

A minisztérium légköre azt is megkövetelte, hogy ruházkodással, kozmetikával, testápolással többet törődjem, mint eddig. Jó, hogy volt egy párizsi év mögöttem, mert én bizony addig semmit sem törődtem magammal. (Emlékszem, hogy 1924-ben egyszer a Külügyi Társaságnak egy esti fogadására kellett elmennem. Mivel más megfelelő ruhám nem volt, - anyám barna selyem ruháját vettem fel. Jó Isten! Hogyan nézhettem ki benne!) Most naponta jártam fodrászhoz, csinos cipőt, új ruhát hordtam, - legtöbbször még Párizsból való volt, - s új formámat lassan magam is élvezni kezdtem. Meglepődve jöttem rá, hogy csinos és fiatal vagyok s hogy a környezetemben élő férfiak ezt hálásan veszik tudomásul. Egy-két egészen elszigetelt esetet leszámítva, a minisztériumban mindenki kedves és előzékeny volt hozzám. Ez annál nagyobb szó, mert amellet udvarolni sem igan próbáltak. Magyary Zoltán első perctől fogva óvott, védett - és amellet a hivatali adminisztráció tekintetében is sok mindenre tanított. Tanultam tőle még sok izlés- és modorbéli dolgot is. De legfőképpen megláttam és meganultam az alkotó gyakorlati munka értékét és szeretetét.

De azt hiszem én is vittem magammal egy pár jó tulajdonságot: kiegyensúlyozott kedélyt (Magyary igen heves volt), jó emberismeretet, általában a kontemplatív ember csendes-hüvös objektivitását.

Magyaryval a délutáni munkaórák után sokat és sok mindenről beszélgettünk. Hallottam addigi munkáiról, tudománypolitikai célkitűzéseiről és eredményeiről. Mikor ezekről beszélt, okos barna szeme ragyogott s az egész ember szinte lángolt. Későbbi beszélgetéseink végén meg-megszorította a kezem és hosszan rám-nézett. Akkor tudtam már, hogy ez a tűz nem csupán egy rendkívüli ember rendkívüli munkalángja, hanem nekem is szólt s lassanként az elé a kérdés elé fogok kerülni, hogy életem és házasságom problémáját újra felvessem s újra megoldjam. A közeledő pillanat komolysága megdöbbsentett.

XVI. levél.

Ilyen érzések és gondolatok közt telt el 1927 nyara és ősze. Ugyanazon év december 6-án pedig végleg bizonyossá vált előttünk, hogy összetartozunk, s hogy ennél fogva nékem első házasságomból, Zoltánnak pedig tul szoros családi kapcsolataiból kell kibontakozni, hogy egyszer majd végre összeházashassunk.

Amikor ez a belátás azon a bizonyos téli Boldogasszony napon ilyen világossá vált előttem, csaknem összerogytam elhatározásom súlyától és következményeitől. Hiszen 28. évemben jártam már, s bár boldog még nem voltam, de azért azt gondoltam, hogy az a hűvös, csendes kis sarok, amelyet az életem számára kiválasztottam, végleges életformám marad s én ott fogok ülni, egy szép és okos könyvvel a kezemben, életem végéig. Nem így történt.

Gézának, aki a Magyaryval való megismerkedésünk előtt sokszor hangoztatta, hogy a házasság számára csak mint pajtáság elviselhető, a Magyaryval való kapcsolatáról kezdettől fogva mindent pontosan elmondtam. Bizony, a válás gondolata most már egy cseppet sem tetszett neki. Azelőtt gyakran hangoztatta, hogy ha akarom, bármely percben szívesen elválík, s megy vissza örök-ké beteg, boldogtalan édesanyjához. De most, hogy valóban azzal álltam elő: váljunk, sokat szenvedett. És szenvedtem vele együtt én is, hiszen olyan becsületes, jó barát volt, aki mindig mindent megtett a kedvemért. De én most úgy éreztem: az élet, a szerelem, a boldogság hív s nekem mennem kell, mert az a hívás az életemben még egyszer meg nem ismétlődik.

1928. nyarán egészen egyedül, egy hónapot a Semmeringen töltöttem. Sokat küzdöttem magammal és problémáimmal ez alatt a hónap alatt. De csak azon töprengtem már, hogyan cselekedjem, mert hogy mit kell cselekednem, az egészen világos volt előttem. Zoltán nemcsak a polgári, hanem az egyházi elválásomat is kívánta, ami igen nehéznek és hosszadalmasnak látszott. Továbbá meg kellett ígérem, hogy házasságunk esetén a hivatali állásomról lemondok s csak közös otthonunknak élek. Ezek önmagukban értelmes kikötések voltak, de hazudnék, ha azt mondanám, hogy könnyen törődtem bele a változás gondolatába. Hiszen mindez egész, addigi életem, világfelfogásom teljes átalakítását jelentette.

A semmeringi négy hét után Zoltánnal - aki ugyanakkor Olaszországban nyaralt - Grazban találkoztunk. Ott négy napot töltöttünk. Noha ezek a napok nem jelentették és nem is jelentették a beteljesült szerelmet, mindmáig úgy élnek emlékezetemben - pedig jó 16 éve már a grazi találkozóknak, most, hogy e sorokat 1944 tavaszán írom - mint életemnek addig el nem ért, s azután felül nem múlt tetőpontját. Ebben a pár napban minden problémát megbeszéltünk, sok megoldhatatlannak látszó kérdésben eredményre jutottunk. Kimondhatatlanul boldogan s minden küzdelemre, szenvedésre felvértezetten jöttem haza. Ilyenek bőven vártak is rám. Szegény Géza könnyes szemétől el kellett fordulnom; polgári, egyházi válóperemet meg kellett indítanom. Amellett hivatalba jártam s a tudományos munkáimon dolgoztam.

Említettem már, hogy az 1927-es év meghozta Scotus Eriugena-tanulmányomat Brüsszelben francia és Budapesten magyar nyelven. 1928-ban megjelent életem egyetlen nem történeti, hanem rendszerző filozófiai tanulmánya, amelyet közzététele előtt a Magyar Filozófiai Társaságban is felolvastam, "Mi az ujplatonizmus?" címen. Pauler a jelenlévő Magyary Zoltánnak elismerését és megelegedését fejezte ki. Ugyanez az év meghozta a Magyar Tudományos Akadémia megbizását "A hellén ujplatonizmus történeté"-nek megírására. 1928-ban felolvastam a Filológiai Társaságban az "Iráni elemek a plotinosi psyche fogalmában" c. dolgozatomat s a rákövetkező évben megjelent "La notion de la sagesse dans les 3 premiers siècles de notre air", Berlinben, az Archiv f. Philosophie u. Soziologie-ban. A magántanári szabályzatot, amely 1927-ig úgy szólt, hogy "magántanárrá képesíthető az a szakférfi, aki..." Klebelsberg gróf kultuszminiszter közben úgy módosította: "magántanárrá képesíthető az a doktor", Ezzel a nőnek magántanárrá való habilitálása elől az utolsó és legfőbb akadály is elhárult.

A szabályzatmódosítást a négy tudományegyetem megkérdezése és többségi hozzájárulása előzte meg. De megelőzően a karokon parázs viták voltak e kérdésben, amint hogy a háboru végét követő antifeminista hullám - a fasizmus és nemzeti szocializmus ideológiájában ujjáéledve - újra és újra mindent elöntéssel fenyegetett.

Bobula Ida, aki kitűnő vitatkozó tehetség volt, még 1928-ban is a nők agy-sulyáról és koponyaürtartalmáról irt (névtelén) ujságcikkeket. Méhely bácsi ezekről a dolgokról ugyanis időről-időre igen kedvezőtlenül nyilatkozott. A polémia a legerősebb visszhangot természetesen az Egyetemet Végzett Nők Egyesületében keltett, amelynek én is buzgó tagja voltam s amelynek alakulásában és életében erőteljesen résztvettem egészen 1938-40-ig. Itt kell megemlítenem, hogy ez az Egyesület kb. egyidőben alakult a diplomás nőknek Kornis Gyula: "Nők az egyetemen" című pamfletjére adott válaszával. (Mindkettő a Tormay Cecile szerkesztésében lévő Napkelet 1925-ös évfolyamában jelent meg.) Aki a válasziratot aláírta, Ritoók Emma, lett az egyesület első elnöke. A Válasz másik aláírója, Czeke Marianne, kedves és nagyon szeretett barátom, bár az Egyesületnek egészen 1942-ben bekövetkezett haláláig hű tagja volt, süketsége miatt nem vállalhatott vezető szerepet. Viszont a válasz megszületése körül én bábáskodtam, mivel a nőkre szórt ennyi vádat - úgy éreztem - válasz nélkül nem hagyhattam. Czeke Mariannét, Ritoók Emmát én kértem fel az írásra, magam is segitettem benne - adatokkal, részletekkel -, és a még segítségemre lévő kitűnő Prahách Margit és Czeke Marianne egy életre jó barátokká váltak. A kész választ Margittal együtt vittük el Tormay Cecilehez, akit azonban a Napkelethez való e közlésre - őszinte meglepetésemre - csak nagyon nehezen tudtunk rábírní. Az író nő én rám jelentékeny, de nem szimpatikus benyomást tett. Igazán nagy embernek soha nem éreztem sem személyében, sem írásaiban. Érdekes módon kevés híján én kaptam meg a Népszövetség Értelmi Együttműködési Bizottságában Tormay Cecile halála után (1935) az ő helyét, amely eredetileg a Curiené helye volt. A kultuszminisztérium felszólított (Molnár Andor), hogy küldjem be életrajzi adataimat, amikor egy váratlan fordulattal Teleki Pál kijelentette, hogy erre az állásra ő tart igényt.

De térjünk vissza a női habilitálásra, amelynek kivívása a legfontosabb eredmény volt, amit tudományos vonalon a nők 1920-30 közt kivívtak. Az első női magántanárt - Vendl Máriát - a debreceni egyetem 1928-ban habilitálta. Utána következett Kol Erzsébe Szegeden, majd követte ezt Szegeden ugyancsak 1932-ben az én habilitációm.

Amikor a tudományos munkásságomról beszélek, szónom kell már egyszer Kerényi Károlyról is, aki ma nemzetközileg elismert - az élők közt talán a legnagyobb vallástörténész. Neki sokat köszönök. Öcsémnek tanárja volt ugyan az István-uti gimnáziumban, de én nem ezen a szalon kerültem hozzá, hanem a Kornis által kiadott kis Plotinos-anthológiám (Plotinos: A szépről és a jóról. Szemelvények Plotinos Enneasából. 1925.) vitt hozzá. Pontosan: Kornis küldött Kerényihez, hogy fordításaimat filológiai szempontból nézze át. Ma is emlékszem: amikor 1924-ben elmentem hozzájuk, a felesége - maga is klasszika-filológia tanár - éppen a pár hónapos Katalin babát táplálta s eközben beszélgettünk hármasban Plotinosról. Kerényinek egy kis köre volt a tanítványaiból és barátaiából. Ezek vasárnaponként a budai hegyekbe kirándultak. A kirándulásokon Gézával együtt én is résztvettem. Óriási jelentőségű volt számomra, hogy vasárnaponként mindig megtudtam Kerényivel beszélni az azon a héten végzett olvasmányaimat, készülő munkáimat s minden egyebet. Ő mindig türelmes, nyugodt és vidám volt. A szakdolgozokban pedig mérhetetlenül sokat tudott. Hogy ez a barátság évtizedeken át tartott anélkül, hogy flörtté vagy éppen komoly szerelemmé alakult volna át, az életemnek egyik szép ajándéka. Később, mikor már Magyar Zoltán felesége lettem, keveset láttam Kerényit, mert hol mi, hol ő volt külföldön. Most, 1944-ben éppen a zürichi egyetemen tanít. Azután ő is elvált, újra megnősült, újra két leánya született. De mi azért, amikor lehetett, mindig újra találkoztunk s a beszélgetésünk fonalát ott vettük fel, ahol éppen évekkal azelőtt megszakítottuk.

XVII. levél.

Az 1929. év váratlan örömet és kitüntetést hozott. Klebelsberg gróftól pár ezer pengőt kaptam egy kanliai tanulmány-
utra. A British Museum könyvtárában szándékoztam az újplatoniz-
mushoz anyagot keresni. Az akadémiai megbízatás mind sürgetőbb-
ben sarkalt arra, hogy az anyaggyűjtést befejezve, végre a könyv
megírásához fogjak. Három hónaposra terveztem az utat és egyut-
tal az a célom is volt vele, hogy távollétem alatt megtörténik
Géza és közötttem a véglegese szétköltözés. Ez az előttem álló
nagy változás - bármennyire is akartam már Zoltán miatt minél
előbb teljesen szabad lenni - kedélyemre, idegeimre nánehezedett.
Álmatlanságom és gyomoridegességem megint komoly méreteket öltött.
Ezen Angliában sem javultak, ugyannyira, hogy némileg a kitűzött
idő előtt - két és fél hónapi kintlét után hazajöttem.

Angliában az Egyetemet Végzett Nők Egyesületének összekötte-
tésével nagyon kellemes, érdekes nemzetközi női társaságba ke-
rültem. Ehhez azt is tudni kell, hogy ez a magyar egyesület csak
mint egy fiókja egy nagy nemzetközi világszövetségnek - a világ-
szövetség természetesen demokratikus és liberális szellemű volt -
és angolszász vezetés alatt állt -, ahová a magyar egyesület éven-
ként tagdíjat is fizetett, de ennek fejében tagjai komoly ösztön-
díjakat, vendéglátásokat élveztek. Általában: International Fe-
deration of University Women igen ügyes eszköz volt a kis államok-
nak angolszász szellemben való befolyásá-^{ra}ra.

Én is kaptam ilyen vendégbarátsági alapon angol egyetemet
végzett nőkhöz meghívásokat. Ezek két hétre, négy hétre, 10 nap-
ra szóltak, különböző családoknál, különbözővárosokban. Mikor meg-
érkeztem, 4 hétig a londoni központban laktam - Crosby Hall-ban,
a Sir Thomas Crosby nevét viselő, az ő adományából épült köz-
pontban, Chelseaben - majd utána 4 hétig Miss Scott vendége vol-
tam Bingley-ben, Leeds mellett. Miss Scott egy középfoku leány-
iskola igazgatója volt. Magányos házában kettecskén éldegéltünk.
Csak reggel és este láttam őt - mindig rózsásan, mindig frissen,
végtelenül kevés alvás és evés mellett. Jól felül járt a hatvanon,

de nagyon csinos volt a fehér hajával és ibolyakék szemével. Tiszteletemre gyakran hívott vendégeket s minket is gyakran meghívtak. Igen kedves négy hetet töltöttem a házában, bár örökké éhes voltam.

Miss Scott vendégszerető háza után, két másik egyedül élő hölgnél: Miss Chambersnél és Miss Madeleynél Shakespeare szülővárosában, Stratford on Avonban kaptam fedelelet. Miss Chambers a testvéreivel együtt fiatalon árván maradt s azután testvéreit ő tartotta el a tanítónői diplomájából, amit azonban ő - Indiában kamatoztatott. Kérdeztem tőle: miért vállalt éppen ott állást, távol övéitől, mire azt felelte: azért, mert colonial service-ben többet fizetnek az angol állami tisztviselőknek, mint odahaza. Barátnője, Miss Madeley a helyi tanfelügyelőség-nél dolgozott, mint a középfoku leányoktatás szakértője. Igen értelmes, friss fejü teremtés, mint hallottam, zsidó származásu volt. Ő lehetett ugy 40-50 éves, Miss Chambers pedig, aki már nem volt állásban, csak a kettőjük háztartását vezetgette, ugy hatvan és egynehány. Igen rendes kis háztartás volt - a Miss Scottéval ellentétben - jó konyhával, rendes személyzettel és szép lakással. Valamennyi házigazdámot összevéve, angliai tartózkodásom alatt, náluk éreztem magam a legjobban.

Igen kellemes 10 nap után Stradfordból Oxfordba mentem, egy angol egyetemi tanárnőhöz: Miss Darbisherhez. A vele való ismeretség nem alakult oly kellemesen vagy tanulságosan, mint az előző háziasszonyaimmal való kapcsolat. Valamit vagy ő nem értett meg rajtam, vagy valamit én nem értettem meg rajta, nem tudom, de a barátságból nem lett semmi. Mint mondta, a Lánchíd építésében a déd- és nagyszülői rokonságából többen résztvettek. Így hallotta ő gyermekkorában Magyarországot emlegetni és ezért hívott meg - mint magyart - engem is. Még csak annyit róla, hogy az ő révén ismerkedtem meg Miss Catharine Lambert-tel, akivel annyira összebarátkoztunk, hogy 1930-ban 10 napot nálam töltött Budapesten.

Oxfordból ismét Crosbby Hall-ba mentem vissza, azaz Londonba, ahol kellemes volt a lakás, érdekes az ottlévő társaság s így jól éreztem magam. (Sok indiai nő is volt ott akkor a székházban.

Ezek füstölögve gyűlöltek az angolokat, s a gyűlöletük folytonosan ki-kirobbant.) Sokat jártam színházba, könyvtárba, múzeumba. De azért alig vártam már, hogy otthon legyek, s június elején vissza is mentem Budapestre.

A sietésnek rossz idegállapotomon kívül - különösen Oxfordban szenvedtem ettől sokat - egyéb oka is volt. Annus nővérem irt, hogy jöjjeek mielőbb, mert ő második gyermekét várja (ezt persze tudtam már elmenetelem előtt is), de egyébként is: anyánk egészsége nagyon hanyatlak.

XVIII. levél.

Átjöttem tehát újra az örökké hullámzó Csatornán s Kölnön át hazaérkeztem. Nem szívfájdalom nélkül hagytam el Angliát. Nagyon jól éreztem ott magam, s tudtam, hogy Zoltán is ide készül jönni 4-6 hétre. Ha maradok, biztos, hogy néhány szép "grázi napot" kint is töltöttünk volna. Itt meg itthon, a Géza elköltözésével kiürült lakásom és az a tudat várt rám, hogy anyám komolyan beteg és Zoltán egy héten belül elutazik.

Mindegy. A Zoltánnal való viszontlátás így is mámoros és boldog volt, hiszen most már ténylegesen el voltam válva (ha jogilag még nem is) s így teljesen Zoltánhoz tartozónak érezhettem magam. Emlékszem: első találkozásunk egy dobogókői kirándulás volt. Az Angliában vett sárga vászonruha, ilyen színű kalap volt rajtam, s miközben angol uti élményeimet meséltem, odaadtam neki a Berlinben megjelent legújabb dolgozatomat. Ezek igen szép percek voltak. Zoltán átölelt s azt mondta: "Látod, ezért szeretlek, ezekért a munkáidért, melyeket oly kitartóan és szívósan csinálsz. Oly büszke vagyok rád."

Anyámat azután elvittem egy, az ügyosztályunk által ajánlott és kiválónak tartott belgyógyászhoz. A véleménye nagyon kedvező volt: anyám tüdőfolyamata lezárult, ő ott aggodalomra okot nem lát; anyám panaszai tulnyomóan idegességén alapulnak s nem tárgylagosak. Képzeltető, hogy ennek a diagnózisnak - amely később sajnos végzetesen hibásnak bizonyult - mennyire megörültünk. ~~Amix~~ Anyám eredetileg tüdő-tuberkulózisa ekkorra már az egész szervezetre - gyomor, bélrendszer, máj, epe stb. - áttérjedt. Csupa elővigyázatból a kedvező orvosi vélemény dacára is kivitettük őt 1929 őszén 3 hétre a Révész Margit hűvösvölgyi szanatóriumába, ahol ő aránylag jól érezte magát, sőt pár kilót gyarapodott is.

Megint teltek, multak a hónapok. Annusnak még augusztusban megszületett a második gyermeke - Olga - s én kezdtem A hellén ujplatonizmus történetét véglegesen formába önteni. Zoltán hetenként egy-szer-kétszer kijött hozzám teára; amíg a szép idő tartott, jártunk strandolni, kirándulni. Én általában nagyon nyugtalan voltam. Nyugtalanított, hogy bár már a 30. évemet tiportam, lényegileg még mindig a mátkaságnál tartottunk s egyelőre megmondani sem lehetett volna, mikor tudunk összeházasodni.

Ehhez az én egyházi válóperem kedvező elintézése s Zoltán évek óta B-listán lévő öccse részére egy új V. fiz. osztályu állás elnyerése lett volna szükséges. Viszont kongó lakásomban - kezdetem ugyan már Zoltán izlése szerint, új szőnyegekkel, új stílbutorokkal átrendezni - az egyedüllét keservesen nyomott.

A polgári elválásom közben megtörtént. Simán, megbeszélés szerint ment minden. Utána Géza egy nagyon szép és hálás levelet írt, az együtt töltött évek köszöneteképpen. Ez volt az első és utolsó "szerelmes levél", amit az életben tőle kaptam.

Az egyházi elválásom ügye lényegesen rosszabbul állt. Elhúzódtott mintegy három esztendeig. Először is első fokon elvesztettem. Akkor a második fokon az egész pört más alapokra helyezték s visszaküldték az első fokra. Az új alapon azután mind az első, mind a második fokon megnyertem s 1931-ben már ez is el volt intézve.

Legnehezebben a Zoltán családi ügyei haladtak előre. A családját nem ismervén, ezt sehogyan sem értettem s igen sokat bosszankodtam, keseregtem miatta. Tudtam azt, hogy a fivérének nincsen állása, s hogy őt mielőtt mi összeházasodnánk, Zoltánnak el kell helyeznie, hogy Zoltán özvegy édesanyjának a megélhetése biztosítva legyen. (Az öreg hölgynek ugyan férje után ezredesi nyugdíja volt.) De valakit, aki 8 éve volt B-listából kifolyóan állás nélkül, az V. fizetési osztálynak megfelelő állásba nagyon nehéz volt újra elhelyezni.

S azután még mindig hátra volt Zoltán édesanyjának megbárátkoztatása azzal a gondolattal, hogy először is a fia megnősül, s így az ő házáat, birodalmát elhagyja; másodsor pedig, hogy éppen engem vesz el, akinek semmi sem adatott meg azokból a jótulajdonságokból, amiket az öreg hölgy a menyé számára megkivánt - s viszont a meglévő jó tulajdonságaim az ő számára teljességgel értéktelenek voltak. Ily módon talán érthető, hogy Zoltán az összeismertetéssel nem nagyon sietett, de viszont ez nekem értelmetlen volt és akkor rendkívül fájt.

XIX. levél.

Ezen a tavaszon - 1930-at irtunk - Zoltán Klebelsberggel nagyobb tudományos-politikai utra készült az északi államokba. Balsorsom úgy hozta, hogy az egyik - Kerényiékkel tett - vasárnapi kirándulásról betegen kerültem haza. Másnapra már diftériagyanus voltam, s a nálam szokatlanul magas láz miatt csaknem eszméletlenül feküdtem. Életem legrosszabb indulatu meghüléses betegsége volt ez, amelyből csak lassan gyógyultam fel. Szerencsére Zoltán akkor még nem indult el északi útjára s lábadozásom alatt többször meglátogatott, majd azután persze elutazott.

Közben azonban anyám, akinél-a tüdeje miatt - minden meghüléses betegség már évek óta igen súlyos reakciókat szokott kiváltani, szintén megkapta ezt a bajt. Órák alatt súlyos beteg lett. Betegsége hat hétig tartott, melyet részben az egyetemi belklinikán, részben a budakeszi tudószanatóriumban töltött. A hatodik hét végén azután, 1930 május 10-én csendesen örökre elaludt. Aznap ép apánk ment ki hozzá látogatóba, de szegénykét már holtan találta.

Minket ez a haláleset - amelyhez még csak hasonlítható csapás sem fordult elő addig a családban - rendkívül megrázott. Zoltán sem volt Pesten - a hirt Helsinkibe táviratoztam meg neki. A temetés után oly kétségbeejtő volt otthon a hangulat s én olyan munka- és életképtelenné váltam, hogy erre az időre még visszagondolni is irtózom. Nem napokig, de hetekig nem aludtam, noha a legerősebb altatószerekkel éltem. A halál élménye - szegény anyám halálának gyászán túl - elemi erővel a tudatomba tódult. Irtózatosan szerettem volna két karral és teljes erővel Zoltánba - aki nekem az életet, örömet jelentette - belekapaszkodni, de ezt bizony azon túl, hogy hetenként egyszer-kétszer meglátogatott, az adott viszonyok közt nem tehettem. Halálfélelmeim voltak. Az egész hormonműködésem zavarokat, zökkenőket mutatott. A hátralévő éveim felét - nem, kétharmadát - odaadtam volna, ha Zoltán akkor feleségül tudott volna venni. De ettől még nagyon messze voltunk, s ez a tudat nem javította állapotomat.

Végre is pár héttel a temetés után bevonultam a Révész Margit szanatóriumba, ahol hat hétig, kb. július végéig maradtam.

Lelki bajokkal szemben a doktorok sokat nem tudnak tenni, de amit tudtak, azt ott velem becsületesen megcselekedték. Hidegvizes lemosásokat, masszást, injekciókat s minden egyebet kaptam, de talán a legtöbbet a Révész Margittal való hosszú séták, beszélgetések használtak. Ezek alapján Margit barátommá vált, akinek a tanácsai igen sokat segítettek, használtak nekem az évek folyamán. Ma is fájjalom, hogy ez a barátság 1940 karácsonyán egy félreértésből kifolyóan megszakadt.

XX. levél.

A hat hét leteltével újra hazavonultam a zugligeti szanatóriumból egy csomó orvossággal és bölcs életrendi előírásokkal felszerelve. Én ugyan jobban éreztem magam, de orvosaim ^{nem}nyira hangsúlyozták, hogy már jobban, sőt májdnem jól vagyok, hogy hazamentem. Az üres lakástól azonban irtóztam. Szerencsére Miss Lambert 10 napra meglátogatott s azután meg egy régi osztálytársam: Zambra Szidi költözött a kérésemre hozzám s majd egy éven át nálam és velem lakott.

Ez a Zambra Szidi érdekes teremtség volt. Érzelmes, vallásos, végtelenül jólelkű valaki. Azt már megfigyeltem, hogy ^{ha} az idegrendszerem csődött mondott, mindig csak ettől - az affektív, misztikus - embertípustól tudtam segítséget kapni. Szidike élete a szerencsétlenségek láncolata volt, örök hányódás, míg végre az 1930-as évek elején a középiskolai tanári diplomáját megszerezte és állást is kapott előbb Sopronban, majd Budapesten az Erzsébet Nőiskolában. Én velem nagyon jól tett, hogy hozzám költözött s remélem ő sem gondol rossz emlékekkel vissza a velem töltött hónapokra. Nővéremmel s annak férjével nagyon jól összebarátkozott, s Annust, aki 1931 január-februárjában igen beteg volt, Szidike velem együtt heteken át ápolta.

Az 1931-es évben arra határoztuk magunkat, hogy a család addig igénybe vett 3 darab 3 szobás lakásából egyet kiadunk s magunk a 6 szobába költözünk. Ez meg is történt. Így én többé nem voltam egyedül; az új és szép stilbutoraimat áthoztam s Zoltán azután ebben a lakásban látogatott. Most már a hivatalban többé nem találkozhattunk, hiszen Zoltán 1930 óta a budapesti egyetem jogi karának rendes tanára volt, s a minisztériumban azóta Szily Kálmán és Haász Aladár vezették az egyetemi ügyosztályt. A minisztériumban változatlanul jó dolgom volt, csak azt nem értettem: Zoltán a családjánál miért nem tesz semmi lépést a házasságkötésünk előkészítésére? Hiszen olyan régen vártunk és vágytunk erre, hogy semmi módon nem volt érthető előttem a dolgoknak ez a nagyon is vontatott tempóju irányítása. Az 1931-1932-es években barátságunk és szerelmünk komoly bizalmi krízisen ment át. Nem értettem Zoltánt, nem tudtam, mi van

a dolgok háttérében, s most, hogy én a magam részéről ennyi feltételt teljesítettem, szerettem volna azt látni, hogy az ő oldalán is megoldódnak a dolgok. Ehelyett egyszer pl. az történt, hogy egy Zoltánnak írott leveletem a fivére felbontotta, anyjuknak megmutatta s ez azt kérte Zoltántól, hogy azonnal szakítson velem. (A formula az volt, hogy ő nem szakít, de azért anyjának ezt a kívánságát ő mégis közli, hogy anyjának erről a kedvező eredményről majd referálhasson stb.)

Ezt a mamát a távolból sehogy sem értettem. Sejtettem azt, hogy kevesel, személyemben, hozományomban, családomban s általában mindenben, ami hozzám tartozik és így ő házasságunk főakadálya és Zoltán késedelmeskedő taktikájának főoka. Zoltán nem is igen mert ezzel a tervvel otthon komoly formában elpállni. De akkor viszont hogy és mikor lesz házasság ekkor már 5 év óta tartó kapcsolatunkból? - kérdeztem. Mindezt nem értettem s mindez módfelett izgatott. Anyám halála után ugy mondhatnám, ez volt életem második nagy idegi (vagy lelki) krízise, amely csak jó 4-5 évvel a házasságkötésünk után, ugy 1936-37-ben oldódott fel bennem.

Vissza a "történeti tényekhez". Apám 1932-ben egy olyan familiában (vasutasok voltak azok is) megemlítette az én küszöbön álló házasságkötésemet Magyary Zoltánnal, amely a Magyary családot is ismerte. Ezt a család legidősebb hölgytagja, aki véletlenül barátnője volt Magyary mamának, természetesen sietett az érdekelt helyen visszamondani s így a nagy terv végre kitudótott, megfelelő nyilvánosságra hozatott és Zoltánéknál komoly családi megvitatásra került. Ekkor Zoltán 8-10 napig csak Anyjával volt, azt vigasztalta, gyámolította, utána pedig engem 1932 május közepe táján felvitt édesanyjához, első látogatásra.

XXI. levél.

Ez a látogatás életemnek örökre felejthetetlen élménye marad. Menyasszonyt ilyen barátságtalanul soha nem fogadtak és így még sohase szidtak le. Viszont végre valahára megértettem a nagy titkot: az öreg hölgynek ritka rossz természetén kívül súlyos idegrendszerbeli terheltségei voltak. Az ő anyja a Lipótmezőn halt meg, mint súlyos agybeteg. Szegény Mamika kimondottan patológikus eset volt (s mindvégig az is maradt), aki az utolsó percig minden lélegzetvételével ellenezte ezt a házasságot, a megkötése előtt is, évekkel utóbb, még utána is. A május közepén tett első látogatásom óta az esküvőig - mert Zoltán kitartott minden kinja és fájdalma dacára is - eltelt 6 hét megint életem egyik legsötétebb korszaka volt. Már nem is tudtam, hogy egyáltalán minek házasodunk még össze? A nap minden szakában az öngyilkosság gondolatával foglalkoztam és ez így maradt még ausztriai nászutunkon is. A viták, civódások napirenden voltak. Aztán hazajöttünk. Zoltán szerint a Mamának elégtétellel tartozunk azért, hogy a házasságot mégis megkötöttük, legyenek előzékeny stb., stb. Minek ezt sokat részletezni? Ez a kérdés házaseséletem első éveinek sötét foltja maradt, amit csak az enyhített, hogy sokat voltunk uton, külföldön s akkor "Quälgeist"-emtől megszabadultam.

Igy történt mindjárt 1932-ben is: a nászutunkról való hazatérés után várt a Rockefeller Alapítvány levele, melyben Zoltánt "visiting professorként" több havi amerikai tartózkodásra hívja meg. Persze nemcsak ő ment, hanem mentem vele én is Amerikába, ahol életemnek talán legboldogabb 4 hónapját töltöttem. Bár kint tudtunk volna maradni! Nemcsak most mondom ezt -1944-ben novemberben - hanem mondta Zoltán is, én is 1933 tavaszán is, amikor visszafelé elindultunk. Nem írok többet erről az utról, mivel ugyanis naponként naplót vezettem róla és azt a naplót ehhez az íráshoz csatolni fogom.

XXII. levél.

1933 tavasza volt már jócskán, amikor Amerikából - Londonban, Párizsban és főképp Svájcban huzamosabb időre meg-megállva - hazaérkeztünk Budapestre. Genfben találkoztam először Baranyai Zoltánék házában Kol Erzsébet botanika-szakos szegedi magántanárnővel. Erzsébettel jó barátok lettünk. Ő maga írta a könyve előszavában (Szegedtől Alaskáig), hogy részem volt az ő Ifuw (International Federation of University Women) ösztöndíjában. Hazatértem után a kedves Nagyboldogasszony-uti lakásban újra meg kellett szervezni a háztartást, személyzetet fogadni, betanítani és el kellett kezdenünk a fiatal házaspáros szokásos bemutatkozó vizitjeit. Hamarosan nagy vendégjárás közepébe kerültünk. Ebből külföldi - főképp angol, amerikai és francia - barátaink voltak számomra mindig a legkedvesebbek. A magyar társaság kevés kivétellel unalma és üres volt. Zoltán professzortársainál pedig az volt a baj, hogy az asszonyok néhány (szerencsére nem mind, csak páran) félt tőlem "tudós" hírem miatt, vagy pedig ugyanezen okból irigyeltek.

Ennek a tavasznak a programjában szerepelt még életem utolsó komoly vizsgája: a magántanári kollokvium és próbaelőadás. Az admissiom még közvetlen esküvőnk előtt, 1932 májusában megtörtént. Most tehát leutaztunk Zoltánnal Szegedre, hogy a magántanári cselekvések hátralévő részén is átessünk. Nagyon szépen, simán ment. A kollokviumon Plótinusról kellett beszélnem és a próbaelőadást Julianus császárról tartottam. (Itt is ifjuságom nagyhatású olvasmánya, Mereskovszky Julianus apostatája hatott rám vissza.) Az előadásnak nagy sikere volt. A habilitációt a kultuszminisztérium hamarosan megerősítette s mivel akkor még csak 2 női magántanár volt - én voltam a harmadik - napokon át interjúért ostromoltak a napilapok riporterei, akiket amint csak lehetett, elkerültem. De egypár cikk (Uj Nemzedék, Pester Loyd) mégis csak megjelent.

A nyári hónapokat arra használtuk fel, hogy autóvezetést tanultunk. 1934-ben vettünk egy használt turakocsit. Emlékszem, 1934 júniusában Münchenben volt Zoltánnak az Akad. f. D. R.

(Akademia für Deutsche Regierung) ülésen dolgo s ezt az utat oda-vissza az Itala kocsin tettük meg, csak elkísért az uton az az állástalan mérnök, akitől az autóvezetést is tanultuk. Müncheneri tartózkodásunknak kísérteties záróakkordja volt a nácizmus "juniusi puccsa", mely kicsi hijján ott ért bennünket Münchenben. De ha ezt el is kerültük, megkaptuk a Dollfuss elleni náci puccsot egész terjedelmében. Erről azonban kell egypár szót szólnom.

1934 nyarán Zoltánnak Párizsban volt dolga, az Institut International de Cooperation Intellectuelle-nél, ahol ő Magyarország állandó megbizottja volt. Ugy terveztük, hogy az utat autóval tesszük meg és közben Ausztriában meglátogatjuk Zoltán édesanyját, aki akkor történetesen Millstattban nyaralt. Én magam azután odamódosítottam a tervet, hogy én nem Zoltánnal megyek Párizsba, hanem anyósomnál megvárom, míg ki-megy a dolgát elvégzi kint, s aztán Millstattba visszajön. Így is történt azzal a különbséggel, hogy Zoltán Millstattból való elutazása és oda való (sürgős) visszatérése közt Ausztriában szabályos polgárháború tört ki.

Ennek az aggasztó előjelei különben már kiérkezésünkkor mutatkoztak: felrobbantott hidak, eltorlaszolt utak és különböző falfeliratok formájában. A Dollfuss elleni merényletet követő 2. nap hajnalán azután a villánk ablakai alatt a nácik és a Heimatsfront hívei szabályosan megütköztek. A csata gépfegyverekkel, puskákkal folyt s mindkét oldalon számos halottja és sebesültje volt. Én rám idegileg igen rosszul hatott, viszont az öreg hölgy igen bátran viselkedett. Alig tudtam lebeszélni arról, hogy az ablakon ki ne nézzen.

Ez a nyár különben sem tartozott a sikerültek közé, már abból a szempontból sem, hogy újra bebizonyosodott: az anyósommal állandóan együtt lenni, huzamosabb időn keresztül, nem lehet. A hét 4-5 napján rendszerint roppant nyugtalan volt s a vihar olyankor valami semmiség miatt biztosan kitört, 1-2 nap kellett, míg elmúlt, akkor pár nap szünet és újra kezdődött az egész. Ez engem nagyon kimerített s rosszabb állapotban mentem

vissza Pestre, mint ahogyan eljöttem onnan. Szerencsére a Balatonon (Keszthely, Héviz, Füred, Siófok) töltöttünk még egypár gyönyörű szép napot és hetet.

1935 januárjában kint voltunk Berlinben, egy évvel a nácipárt uralomrajutása után.

I

Itt megszakad a napló írása. A kézirat sietve odave-
tett sorai azt mutatják, hogy Margit szeretne volna befejezni
élettörténetének írását, hisz az utolsó héregi hónapok alatt
is folytatta. Sajnos, az utinaplók, melyekre az amerikai ut-
tal kapcsolatban a XXI., és a berlini uttal kapcsolatban a
XXII. levélben utal, elvesztek.